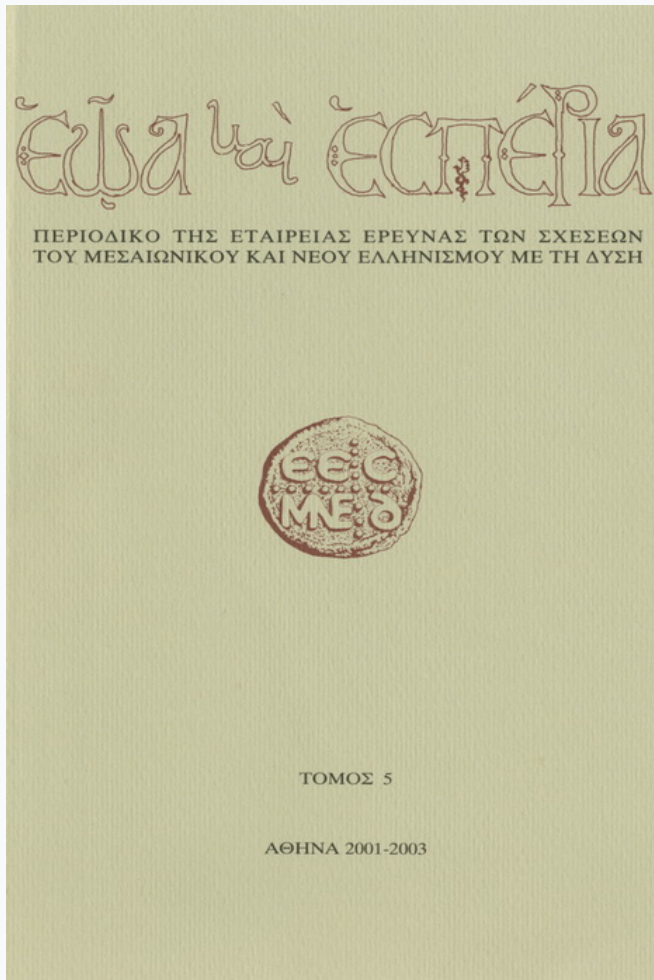

Εοα και Esperia

Vol 5 (2003)

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ (Ή
περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας)

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ

doi: [10.12681/eaesperia.64](https://doi.org/10.12681/eaesperia.64)

To cite this article:

ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ Μ. (2003). Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ (Ή περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας). *Εοα Kai Esperia*, 5, 147-177.
<https://doi.org/10.12681/eaesperia.64>

**Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ
ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ
(Η περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας)***

Άφεταιρία για τὸ θέμα πὸν ἐξετάζουμε ἀποτελέσει μιὰ διάταξη στὸ Ζάκωνικ (ἀρ. 64), στὸν «Κώδικα τῶν Νόμων» τοῦ τσάρου τῆς Σερβίας Στέφανου Δουσάν (1331-1355), πὸν ὀρίζει *Ἡ χήρα κλώστρια νὰ εἶναι ἐλεύθερη, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ ἱερέας!*. Ἡ πολὺ σύντομη, σχεδὸν λακωνικὴ, αὐτὴ διάταξη παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ θίγει ἓνα πρόβλημα μὲ προεκτάσεις κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ τονιστῆ ὅτι εἶναι ἡ μοναδικὴ ρύθμιση τοῦ Κώδικα, πὸν ἀναφέρεται σὲ γυναίκα² καὶ μάλιστα σὲ συνάρτηση μὲ συγκεκριμένο ἐπάγγελμα. Πρὶν σχολιάσω τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς διάταξης, θεωρῶ χρήσιμο νὰ ὑπενθυμίσω ὁρισμένα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν Κώδικα καὶ τὶς πηγές του, καθὼς καὶ μὲ τὴν οικονομικὴ κατάσταση στὴ Σερβία τὴν ἐποχὴ τῆς σύνταξης τοῦ Κώδικα.

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ Ζάκωνικ, πὸν ἐκδόθηκε σὲ δύο χρόνους (τὸ 1349 κατατέθηκαν τὰ ἄρθρα 1-135 καὶ τὸ 1354 τὰ ἄρθρα 136-201), συντάχθηκε μὲ ἐντολὴ τοῦ Στέφανου Δουσάν, πού, στὸ πλαίσιο ἐνὸς εὐρύτερου νομικοῦ ἐγχειρήματος κωδικοποίησης τῶν νόμων, ἐπιχείρησε νὰ ἐπιβάλλει ἓνα ἐνιαῖο δίκαιο σὲ ὅλο τὸ ἐκτεταμένο κράτος του. Ὁ Κώδικας ἀποτελεῖ σπουδαῖο νομικὸ κείμενο, πὸν καθρεφτίζει τὴν κατάσταση τῆς Σερβίας τὸν 14ο αἰ.³, δηλ. τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς ἐδαφικῆς ἐπέκτασης τοῦ Σερβικοῦ κράτους,

* Μιὰ πρώτη σύντομη παρουσίαση τοῦ θέματος δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο *La filandière serbe à la production artisanale (milieu du XIVe s.)*, στὸ *Zbornik Radova* 38 (1999/ 2000) 351-356 (μὲ περὶληψη στὰ σερβικά, σ. 356-357).

1. Πὰ τὸ ἄρθρο 64 τοῦ Κώδικα βλ. γενικὰ Α. SOLOVIEV, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354 godine*, Βελιγράδι 1980, σ. 226 καὶ Μ. FILIPOVIĆ, *Sirota kudeljnica (Ἡ χήρα κλώστρια)*, *Zbornik MS za drustvene nauke* 5 (1953) 40-47. Πρὸβλ. D. DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Položaj žene u Dubrovniku u XIII i XIV veku (Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὸ Dubrovnik τὸν 13ο καὶ 14ο αἰ.)*, Βελιγράδι 1974, σ. 2, 120.
2. Μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὴν ἀναφορὰ στὴν τσαρίνα, πὸν ὁμοῦς ἐντάσσεται σὲ ἄλλο πλαίσιο καὶ συνδέεται μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία.
3. Μ. KOSTRENCIĆ, *Dušanov Zakonik kao odraz stvarnosti svoga vremena (Ἁ Κώδικας τοῦ Δουσάν ὡς ἀντανάλωση τῆς πραγματικότητος τῆς ἐποχῆς του)*, *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika Cara Dušana (Συλλογὴ γιὰ τὴν ἑξακοσιοστὴ ἐπέτειο τοῦ Ζάκωνικ τοῦ τσάρου Δουσάν)*, Βελιγράδι 1951, σ. 27-44 (στὸ ἐξῆς: *Zbornik*).

ἀλλὰ καὶ τῆς μεγάλης ἀνάπτυξης τῶν κρατικῶν δομῶν καὶ τῆς οἰκονομίας. Ἀποτελεῖ ἐκτὸς τῶν ἄλλων βασικὴ πρωτογενῆ, ἄρα αὐθεντικὴ, πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη τῆς κοινωνίας καὶ τῆς κοινωνικῆς διαστροφώσεως καὶ τῶν σχέσεων τοῦ κράτους μὲ τις διάφορες κοινωνικὲς ομάδες καὶ τῶν ομάδων μεταξύ τους, καὶ παρέχει σημαντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγὰς στὴ Σερβία τοῦ 14ου αἰ. Ἡ διάταξη ποὺ ἐξετάζουμε περιέχεται στὸ πρῶτο μέρος τοῦ Κώδικα καὶ παραδίδεται σὲ ὅλα τὰ παλαιότερα χειρόγραφα, μὲ πολὺ μικρὲς παραλλαγὰς στὴ διατύπωσή⁴. Ἐπομένως δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀξιοπιστία καὶ τὴν αὐθεντικότητά της.

Πρέπει νὰ τονιστῇ ὅτι οἱ πηγές τοῦ Ζάκονικ προέρχονται ἀπὸ ποικίλους φορεῖς, ποὺ ἐπέδρασαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στὴ διαμόρφωση τοῦ δικαίου τῆς Σερβίας: ὅπως ἐπισημαίνει ὁ N. Radojčić, ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους μελετητὲς τοῦ κειμένου, «ὁ Κώδικας τοῦ Δουσάν πρέπει νὰ μελετηθῇ σὲ σχέση μὲ τὸ σλαβικό, τὸ βυζαντινὸ καὶ τὸ δίκαιο τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης»⁵. Πάντως, γιὰ τὸ νεοσύστατο κράτος, τὸ Βυζάντιο ἀποτελοῦσε ἕνα σταθερὸ καὶ δοκιμασμένο πρότυπο καί, ὅπως μαρτυρεῖται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὶς διπλωματικὲς, νομικὲς καὶ ἀφηγηματικὲς πηγές, ἡ ἐπίδραση τοῦ ἰσχύοντος βυζαντινοῦ δικαίου καὶ τοῦ βυζαντινοῦ νομικοῦ συστήματος στὴ σύνταξη τοῦ Ζάκονικ ὑπῆρξε θεμελιώδης. Τὸ βυζαντινὸ δίκαιο ὅμως προσαρμόστηκε, ὅπου χρειαζόταν, στὶς τοπικὲς συνθήκες καὶ στὸ ἐθνικὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο στὶς παλαιὲς σερβικὲς περιοχὲς φαίνεται ὅτι διατηροῦσε τὴν ἰσχύ του. Ἀλλὰ σὲ θέματα οἰκονομίας καὶ ἐμπορικῶν συναλλαγῶν ἀνιχνεύονται στὸν Κώδικα ἰσχυρὲς δυτικὲς ἐπιδράσεις, καθὼς καὶ ἡ ἐμπειρία ἀπὸ διακρατικὲς συμφωνίες μὲ

4. Πὰ τὰ τέσσερα παλαιότερα χειρόγραφα βλ. ST. NOVAKOVIĆ, *Zakonik Cara Dušana, cara Srpskog, 1349 i 1354* (Τὸ Ζάκονικ τοῦ Στέφανου Δουσάν, τσάρου τῶν Σέρβων, 1349 καὶ 1354), Βελιγράδι 1898 (χοφ. τῆς Πριζρένης μὲ ἀναφορὲς στὰ ἄλλα χειρόγραφα). N. RADOJČIĆ, *Zakonik Cara Stefana Dušana*, Βελιγράδι 1953 (χοφ. τῆς Πριζρένης). M. BEGOVIĆ, *Zakonik Cara Stefana Dušana. Knjiga I. Struški i Atonski Rukopis*, Βελιγράδι 1975 (χοφ. τῆς Στρούγκας καὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους). Λ. ΧΑΤΖΗΠΡΟΔΡΟΜΙΔΗΣ, Στέφανος Δουσάν αὐτοκράτορας Σερβίας καὶ Ἑλλάδας, Ὁ Κώδικας Νόμων, Ἀθήνα 1983 (χοφ. Ἁγίου Ὁρους, ἑλληνικὴ μετάφραση). D. BOGDANOVIC - Dj. KRSTIC, *Dushan's Code. The Bistrica Transcript*, Βελιγράδι 1994 (χοφ. τῆς Bistrica, κείμενο, ἀγγλικὴ μετάφραση). Στὴν παρούσα μελέτη ἔλαβα ὑπ' ὄψη τὴν παράδοση τῶν χοφ. Πριζρένης (P), Ἁγίου Ὁρους (A) καὶ Bistrica (B), ποὺ παρουσιάζουν πολὺ μικρὲς παραλλαγές.

5. N. RADOJČIĆ, *Le droit byzantin dans le Code de Stephan Dušan* (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη), *Istoriski Časopis*, II, Βελιγράδι 1951, 10-18: ἐξετάζει κυρίως τὶς διατάξεις P69, 105, 124, 171-2 τοῦ χοφ. τῆς Πριζρένης (βλ. ἀντίστοιχα A74, 102, 124, 162-3 /B70, 103, 119, 167-8). Οἱ ΙΔΙΟΣ, *Dušanov Zakonik i vizantiskopravo* (Τὸ Ζάκονικ τοῦ Δουσάν καὶ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο), *Zbornik*, κυρίως σ. 45-77. Πὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὸ σερβικὸ ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, βλ. σχετικὰ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ - S. ŠARKIĆ, Ὁ Κώδικας τοῦ Στέφανου Δουσάν καὶ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο, *Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα*, Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 1996, σ. 248-256 καὶ κυρίως σ. 248, σμμ. 1.

έμπορικες πόλεις της Δύσης και από κρατικά έγγραφα οικονομικού περιεχομένου⁶. Ακόμη όρισμένες ρυθμίσεις υπαγορεύτηκαν από την πραγματικότητα και τις νέες οικονομικές συνθήκες.

Πατι από το δεύτερο μισό του 13ου και κυρίως τον 14ο αί. συντελέστηκε στη Σερβία μεγάλη οικονομική ανάπτυξη. Αυτή οφείλεται κυρίως στη διαρκώς αυξανόμενη εκμετάλλευση των μεταλλείων, στη συνακόλουθη έπεξεργασία των μεταλλευμάτων και την μετακύλισή τους στη βιοτεχνία και το εμπόριο και στη διακίνησή τους στις διεθνείς αγορές, όπου ή ζήτηση, ιδιαίτερα σε άργυρο, ήταν πολύ μεγάλη, καθώς τα μεταλλεία στη Δύση είχαν αρχίσει να εξαντλούνται⁷. Οι νέες οικονομικές δυνατότητες επέσυραν το ενδιαφέρον των ξένων οικονομικών παραγόντων και κυρίως των Βενετών αλλά και των Ραγουζαίων, που είτε ως έμπορευόμενοι είτε και ως έποικοι συμμετείχαν από τότε ενεργά στην οικονομία και στις έμπορικές συναλλαγές της Σερβίας. Μαζί όμως με τα προϊόντα των σερβικών μεταλλείων εισήλθαν στις ευρωπαϊκές αγορές και τα αγροτικά και βιοτεχνικά προϊόντα της χώρας⁸. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν και τα ύφαντά ύφασματα, για τα οποία ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα οι Ίσπανοί έμποροι. Το γεγονός ότι στα μεγάλα κυρίως αστικά και έμπορικά κέντρα της Δυτικής Ευρώπης, όπως ήταν ή Κολωνία και το Παρίσι, ή ύφαντική αυτή την εποχή είχε σχεδόν αποκλειστικά περιοριστή στη μεταξουργία και τις ποικίλες χρήσεις της μετάξης⁹, ίσως να είναι ένας από τους λόγους της αυξημένης ζήτησης των ύφαντών της σερβικής βιοτεχνίας, ή οποία χρησιμοποιούσε και άλλα ύλικά.

Με αυτά τα οικονομικά δεδομένα αποκτά ιδιαίτερη σημασία ή διάταξη

6. Για τις πηγές του Κώδικα και τις επιδράσεις που ασκήθηκαν στο σερβικό δίκαιο βλ. τελευταία ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Το Ζάκονικ του Στέφανου Δουσάν, έκφραση της κοινωνίας και της οικονομίας της Σερβίας τον 14ο αί., *Αφιέρωμα στη μνήμη του Καθηγητή Ίωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου*, Βυζαντινά 21(2000) 290 κέ., με τη βιβλιογραφία.

7. Για τα μεταλλεία, τα κέντρα μεταλλουργίας, τα είδη των μεταλλευμάτων και την έπεξεργασία τους, και για την όργάνωση της εργασίας των μεταλλωρύχων, βλ. Μ. J. DINIC, *Za istoriju rudastva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni* (Περί της Ιστορίας της μεταλλουργίας στη μεσαιωνική Σερβία και Βοσνία), τ. Α', Βελιγράδι 1955. Πρβλ. Ν. BELDICEANU, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits tures de la Bibliothèque Nationale de Paris*, vol. II. *Réglements miniers (1390-1512)*, Παρίσι-Χάγη 1964.

8. Για την οικονομική ανάπτυξη της Σερβίας ύπάρχει έκτενης βιβλιογραφία, βλ. ένδεικτικά ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Le développement économique des Balkans Occidentaux et le rôle de l'Europe Centrale et Occidentale*, *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, κυρίως σ. 307-309.

9. Για τη μεταξουργία στην Ευρώπη γενικά βλ. S. CAVACCIOCHI (ed.), *La seta in Europa*, *Atti XXIV Set. di Prado*, 1993. Βλ. επίσης EDITH ENNEN, *Frauen im Mittelalter*, 4η έκδ. Μόναχο 1991, κυρίως σ. 160 κέ. (Κολωνία), 164 κέ. (Παρίσι): ποικίλες επαγγελματικές δραστηριότητες σχετικές με κλάδους έπεξεργασίας και χρήσης της μετάξης.

του Ζάκονικ για την *χήρα κλώστρια*. Ασφαλώς δεν πρόκειται ἐδῶ για ὅποια-δήποτε γυναίκα πού ἐκλωθε ἢ ὕφαινε για τις ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας ἢ τοῦ ἄρχοντα τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ για τὴν κλώστρια πού συμμετείχε στὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή. Ἐξ ἄλλου ἡ ὕφαντικὴ ἦταν παραδοσιακὰ γυναικεῖα κυρίως ἀσχολία, πού, ὅταν οἱ συνθῆκες τὸ ἐπέτρεψαν ἢ καὶ τὸ ἐπέβαλαν, ἔγινε ἐπάγγελμα. Στὸν Κώδικα ἡ κλώστρια ἐμφανίζεται ὡς ἀνεξάρτητο ἄτομο: πρόκειται για μιὰ γυναίκα πού δὲν βρισκόταν ὑπὸ τὴν προστασία καὶ τὴν εὐθύνη κάποιου ἄντρα, ἀφοῦ ἦταν χήρα. Ἡ ἀναφορὰ στὸ Ζάκονικ ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι αὐτὴ εἶχε κάποια νομικὴ κατοχύρωση καὶ ἐπομένως ὅτι κάτω ἀπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐκπροσωπεῖ τὸν ἑαυτὸ τῆς στὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἐργασία τῆς συναλλαγές, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν παντρεμένη, τὴν ὁποία ἐκπροσωποῦσε πάντα ὁ ἄνδρας τῆς.

Μιὰ σύγκριση μὲ τὴ θέση καὶ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν ὕστερο Μεσαίωνα θὰ βοηθήσει ὄχι μόνο νὰ ἐντοπίσουμε τις τυχόν ἐπιδράσεις πού ἄσκησαν στὴ σερβικὴ κοινωνία καὶ στὴ σερβικὴ νομοθεσία ἄλλες κοινωνίες καὶ ἄλλα συστήματα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιχειρήσουμε μὲ συγκρίσιμα ἐργαλεῖα μιὰ πιὸ οὐσιαστικὴ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος.

Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὸ Βυζάντιο. Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἔχει σχετικὰ πρόσφατα ἀπασχολήσει συστηματικὰ τὴν ἐρευνα καὶ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀξιόλογες μελέτες ἔχουν διαφωτίσει πολλὲς πτυχές τοῦ προβλήματος¹⁰. Τὸ θέμα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς τεκμηρίωσης παρουσιάζει ὀρισμένες δυσκολίες, πού ὀφείλονται πρωταρχικὰ στὴν ἴδια τὴ φύση

10. Εἶναι ἐνδεικτικὸ τῶν τάσεων καὶ τῶν προβληματισμῶν τῆς σύγχρονης ἐρευνας τὸ γεγονός ὅτι στὸ 16ο Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Βιέννη 1981), ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ θέματα ἦταν ἀφιερωμένο στὸ ρόλο τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία (*Die Rolle der Frau in der byzantinischen Gesellschaft*), μὲ βασικὴ εἰσήγηση τῆς ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΛΑΪΟΥ (*The Role of Women in Byzantine Society*) καὶ ἐνδιαφέρουσες ἀνακοινώσεις μεταξὺ ἄλλων τῆς ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΣ ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ (Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας στὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν Δ' μέχρι τὸν Γ' μ. Χ. αἰῶνα), Κ. ΚΥΡΡΗ (*Le rôle de la femme dans la société byzantine particulièrement pendant les derniers siècles*), ΕΛΕΝΗΣ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ (*Women in the Society of the Despotate of Epirus*): βλ. σχετικὰ *JÖB* 32/1-2(1982). Ἀπὸ τὴν πλούσια πρόσφατη βιβλιογραφία σημειῶνω τὴ βασικὴ μελέτη τῆς JOËLLE BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e s.)*. I. *Le droit impérial*, Παρίσι 1990, καὶ ἀπὸ τις πολὺ ἐνδιαφέρουσες σχετικὲς ἐργασίες τῆς τὸ ἄρθρο *La situation juridique de la femme à Byzance*, *Cahiers de civilisation médiévale* 20 (1977) 145-176. Βλ. ἐπίσης ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, Ἀθήνα 1993. ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΟΥ, *Τίτλοι καὶ ἐπαγγελματικὰ ὀνόματα γυναικῶν στὸ Βυζάντιο*, Συμβολὴ στὴ μελέτη γιὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονικὴ 2000. Ἀπὸ τις παλαιότερες μελέτες, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού τὰ θέματα αὐτὰ δὲν εἶχαν συστηματικὰ ἀπασχολήσει τὴν ἐρευνα, πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τονιστῇ ἡ συμβολὴ τοῦ Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, κυρίως τ. Β/II, Ἀθήνα 1948, σ. 163-218 («Ὁ βίος μιᾶς βυζαντινῆς»), γιὰ τὸ ὑπὸ ἐξέταση θέμα βλ. σ. 204 κέ. (γυναικεῖα ἐπαγγέλματα).

τῶν ἀφηγηματικῶν πηγῶν πού κατά κανόνα προέρχονται ἀπό ἀνδρική γραφίδα καί ἐκφράζουν ἀνδρικές ἀντιλήψεις, κι ἀκόμη στό γεγονός ὅτι οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ὅταν δίνουν πληροφορίες γιά τή θέση καί τίς δραστηριότητες τῶν γυναικῶν, ἀναφέρονται συνήθως στίς γυναῖκες τοῦ δικοῦ τους περιβάλλοντος ἢ τῆς ἄρχουσας τάξης καί ἔτσι πολλές ὁμάδες γυναικῶν τῆς αὐτοκρατορίας παραμένουν στή σιά. Ἕνας ἄλλος λόγος εἶναι ὅτι οἱ πηγές εἶναι γενικά ἀποσπασματικές καί κατανέμονται ἄνισα στό χῶρο καί στό χρόνο, γιὰτί οἱ σχετικές εἰδήσεις ἀφοροῦν συνήθως στά μεγάλα ἀστικά κέντρα καί λιγότερο στήν περιφέρεια καί σέ ὀρισμένες ἐποχές εἶναι πιό σπάνιες, πράγμα πού δυσχεραίνει τή διαχρονική μελέτη τοῦ προβλήματος στήν ἐξελικτική του πορεία¹¹.

Πάντως γιά τή θέση τῆς γυναίκας στό Βυζάντιο στόν ὕστερο Μεσαίωνα ὑπάρχει ἀρκετά πλούσιο ὕλικό, πού προέρχεται, ἐκτός ἀπό τίς ἀφηγηματικές πηγές, κυρίως ἀπό τά ἔγγραφα, τίς ἐπιγραφές, τή νομολογία –ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων ἀστικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν–, καί τήν τέχνη –τοιχογραφίες καί μικρογραφίες χειρογράφων–, πού ἀπηχοῦν ἄμεσα τήν καθημερινή πραγματική. Διαφοτιστικές εἶναι ἐπίσης οἱ ἀναφορές, ἄν καί πιό σπάνιες, στή σχετική νομοθεσία τοῦ Βυζαντίου. Πρέπει ὅμως νά σημειωθῇ ὅτι συχνά ὑπάρχει οὐσιαστική διαφορά ἀνάμεσα στό νόμο καί τά ἰσχύοντα ἰδεολογικά πρότυπα ἀπό τή μιά, καί στήν ἐκάστοτε πραγματικότητα ἀπό τήν ἄλλη, ὅπως αὐτή τεκμαίρεται ἀπό τίς σύγχρονες πηγές. Τά ἰδεολογικά πρότυπα ἐξέφραζαν συνήθως ἀντιλήψεις παραδοσιακές καί ἡ νομοθεσία ἦταν ἀπό τή φύση τῆς περισσότερου συντηρητική¹², ἄν καί οἱ ἐξελίξεις ἀνάγκαζαν συχνά τοὺς νομοθέτες καί τοὺς δικαστές νά προσαρμόζουν ἢ καί νά μεταβάλλουν τίς ὑπάρχουσες διατάξεις γιά νά ἀντιμετωπίσουν σύγχρονες τοὺς καταστάσεις καί προβλήματα. Περισσότερο στατικό ἦταν τὸ κανονικό δίκαιο, πού ἐπηρεαζόταν ἀπό θρησκευτικές ἀντιλήψεις καί παλαιότερες ἐκκλησιαστικές ἀποφάσεις καί ἀπό τίς ἀπόψεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας¹³. Ἀντίθετα ἡ καθημερινή ζωὴ ἀπαιτοῦσε εὐελιξία καί προσαρμογὴ στίς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν καί στίς νέες πολιτικές καί οἰκονομικές συνθήκες.

Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἔχει διαφοροποιήσει ἢ καί ἀνατρέψει παλαιότερα στερεότυπα, σύμφωνα μὲ τά ὁποῖα ἡ γυναίκα στό Βυζάντιο ζοῦσε κλεισμένη

11. Πρὸβλ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ὀ. π., σ. 11-12.

12. Πρὸβλ. JOËLLE BEAUCAMP, *La situation juridique de la femme à Byzance*, 146, ὅπου σχετικά μὲ τή νομική ὑπόσταση τῆς γυναίκας ἐπισημαίνεται ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ δικαίου τοῦ βου αἱ. καί τοῦ δικαίου τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, τὸ ὁποῖο οὐσιαστικά ἴσχυσε ὡς τὸ τέλος τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

13. Πρὸβλ. Ἰ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Ἡ θέση τῆς χήρας στή βυζαντινὴ κοινωνία. Ἀπὸ τοὺς Πατέρες στοὺς κανονολόγους τοῦ 12ου αἰῶνα. *Βυζαντινά* 16 (1991) 35-42.

στό σπίτι της, στο περιθώριο του κοινωνικού γίνεσθαι. Αυτή η στατική εικόνα δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, τουλάχιστον όχι για όλη τη διάρκεια της χιλιόχρονης ιστορίας του Βυζαντίου ούτε για όλες τις κοινωνικές ομάδες και για όλες τις εκφάνσεις του βίου. Και δεν αναφέρομαι βέβαια στις έντυπωσιακές περιπτώσεις γυναικών, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διοίκηση ή στην πνευματική ζωή της αυτοκρατορίας και που αποτελούν σπάνιες εξαιρέσεις, αλλά γενικά στη θέση της γυναίκας μέσα στη βυζαντινή οικονομική και κοινωνική καθημερινή ζωή – θέση που έπηρεάστηκε στη πορεία του χρόνου από τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και από την εξέλιξη της κοινωνίας. Από την άποψη αυτή ο 11ος αϊ. – άπαρχή μεγάλων πολιτικών και οικονομικών μεταβολών¹⁴ – αποτελεί σταθμό σ' αυτή την εξέλιξη, ή όποια συνεχίστηκε και διευρύνθηκε τους επόμενους αιώνες, όποτε τα δικαιώματα και οι δραστηριότητες των γυναικών αυξήθηκαν σταδιακά. Η παρούσα μελέτη δεν αποσκοπεί να εξετάσει όλα τα θέματα που σχετίζονται με τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία· θα περιοριστώ να ερευνήσει τη συμμετοχή της στην οικονομία του ύστερου Μεσαίωνα, με ορισμένες αναδρομές σε παλαιότερους χρόνους, όταν τούτο κρίνεται απαραίτητο.

Η γυναίκα στο Βυζάντιο, εκτός από τη βασική μεγάλη αποστολή της που ήταν η μητρότητα, η γέννηση και ανατροφή των παιδιών της, και μαζί η διαχείριση του οίκου της, είχε μέσα στην οικογένεια αποφασιστικό οικονομικό ρόλο, ιδιαίτερα η γυναίκα της άρχουσας τάξης και η άσπρη, γιατί με το γάμο της γινόταν κάτοχος μικρής ή μεγάλης περιουσίας από την προίκα της και τη γαμήλια δωρεά του συζύγου¹⁵. Η προικώα περιουσία προστατευόταν σταθερά από τον νόμο, κυρίως για το συμφέρον των παιδιών, και κανείς δεν είχε το δικαίωμα να την υποθηκεύσει, να τη μεταβιβάσει ή να την πουλήσει¹⁶. Τη διαχείριση της προίκας και την επικαρπία είχε ο σύζυγος, ό όποιος ήταν ή κε-

14. Βλ. P. LEMERLE, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Παρίσι 1977, κυρίως σ. 302 κέ., όπου τό σχετικό κεφάλαιο για τόν 11ο αϊ. επιγράφεται χαρακτηριστικά "Byzance au tournant de son destin". Βλ. και παρακάτω σημ. 82.

15. Ο ΧΩΜΑΤΙΑΝΟΣ (έκδ. PITRA, No 55) υπολογίζει τη γαμήλια δωρεά στο 1/2 της προίκας. Τόν 14ο αϊ. όμως αντιπροσώπευε συνήθως τό 1/3 της προίκας· βλ. Ν. ΜΑΤΣΗΣ, Τό οικογενειακό δικαίον κατά τήν νομολογίαν του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τών ετών 1315-1401, Αθήνα 1962, σ. 141-142.

16. Χαρακτηριστική είναι ή περίπτωση της Εύδοκίας, «συμβίον Στεφάνου Ρασοπόλου»: για να μπορέσει να πουλήσει προικώα κτήματά της, ώστε να αντιμετώπισει τήν έσχατη ένδεια στην όποια είχαν περιέλθει αυτή και τά παιδιά της, ζήτησε τό 1112 τή σχετική άδεια με «ικετήριον έγγραφον» πρós τόν πραιπόστο και δούκα Θεσσαλονίκης: Actes de Docheiariou, έκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, Παρίσι 1984, No 3, στ. 15 κέ. Είναι αξιοσημείωτο ότι πρίν από τήν έκδοση της άδειας (λύσις) έγινε έρευνα για να εξακριβωθί, αν ή γυναίκα άπηθύθυε πράγματι τό έγγραφο *οικεία βουλή και γνώμη* (στ. 24) και δέν έξαναγκάστηκε από άλλους.

φαλή της γυναικός, όπως και όλης της οικογένειας, και είχε κατά κάποιο τρόπο κυριότητα και εξουσία πάνω στη σύζυγό του¹⁷. Ωστόσο ή σύζυγος είχε τη δυνατότητα να προσφύγει στο δικαστήριο, αν έκρινε ότι αυτός έκανε κακή διαχείριση της περιουσίας της. Από την υπάρχουσα νομολογία συνάγεται ότι, όταν το δικαστήριο απέδιδε την προικώα περιουσία της σε μιὰ γυναίκα, αυτή γινόταν απόλυτη κάτοχος και είχε το δικαίωμα να τη διαχειρίζεται όπως εκείνη έκρινε, να την πωλεί ή να τη δωρίζει σε μονές και ευαγή ιδρύματα. Οί περιπτώσεις όμως αυτές ήταν πολύ σπάνιες και δύσκολα ανεκτές από τη βυζαντινή κοινωνία ως τόν 11ο αϊ.¹⁸ Τους επόμενους αιώνες και κυρίως στην παλαιολόγεια εποχή, όποτε ή προικώα περιουσία είχε στην πράξη ξεφύγει από τούς αυστηρούς περιορισμούς τών προηγούμενων χρόνων, αναφέρονται αρκετές περιπτώσεις πού ή γυναίκα είχε τη δυνατότητα να διαχειρίζεται ή ίδια την περιουσία της και με δική της πρωτοβουλία να την επενδύει σε μικρές ή μεγαλύτερες βιοτεχνικές επιχειρήσεις, ακόμη και σε εμπόριο μεγάλων αποστάσεων¹⁹. Τό γεγονός ότι οί περιπτώσεις αυτές μαρτυρούνται κατά τούς παλαιολόγειους χρόνους μπορεί έν μέρος να οφείλεται στην ύπαρξη περισσότερων σχετικών πηγών, πού είναι πιό σπάνιες σε προηγούμενες εποχές· κυρίως όμως οφείλεται στις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, πού συντελέστηκαν από τά τέλη τού 11ου και τόν 12ο και 13ο αϊ. και τις όποιες προκάλεσαν οί μεγάλες πολιτικές μεταβολές πού άνέτρεψαν τις ισορροπίες και συγκλόνησαν την αυτοκρατορία, καθώς και οί νέες οικονομικές συνθήκες και ή δυναμική εμφάνιση τών ιταλικών έμπορικών πόλεων. Η μεγάλη ανάπτυξη της έγγειας ιδιοκτησίας, πού ένα μέρος της είχε περάσει στα χέρια γυναικών της άρχουσας τάξης, ενίσχυσε την κοινωνική και οικονομική τους όντότητα και τη θέση τους μέσα στην οικογένεια: οί γυναίκες της άρι-

17. JOËLLE BEAUCAMP, La situation juridique de la femme à Byzance, 162. Βλ. W. HÖRANDNER, Theodoros Prodromos. Historische Gedichte, Βιέννη 1974, Νο XX : *Ίσμεν δε πάντως κεφαλήν της γυναικός τόν άνδρα*. Πρβλ. Πείρα, XXV, § 57 και 63, έκδ. JGR, IV, σ. 106 κέ. Η «Πείρα», έργο τού κριτού τού Ίπποδόμου Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (μέσα 11ου αϊ.) αναφέρεται σε δίκες πού έγιναν από τά τέλη τού 10ου αϊ. ως την εποχή τού συγγραφέα και επομένως αντιπροσώπευε τη σύγχρονη πραγματικότητα.

18. Βλ. Πείρα, VII, §19, JGR, IV, σ. 31: *Ότι ή γυνή άπαξ κατά τών τού άνδρός πράξεων εις δικαστήριον φοιτήσασα και την άπορίαν τούτου έλέγξασα και τά παρά τούτον άπεμπολημένα ένικάν επιχειρούσα καλώς διαλύεται*. Είναι χαρακτηριστικό τών αντίληψεων της εποχής ότι στην περίπτωση αυτή: *ένήλλαται ή τάξις της έξουσίας, ώστε και τών ένικωμένων πάντων καθίσταται κυρία ή γυνή και δοκεί πως άρρονοΰσθαι μιν τό θήλυ κατά γε της κυριότητος λόγον, θηλύνεσθαι δε τό άρρον και υποπίπτειν εις έξουσίαν διά την τών έργων ασθένειαν*. Πρβλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΙΟΥ, The Role of Women in Byzantine Society, XVI. *Internationaler Byzantinisten Kongress*, Wien 1981, Akten, Hauptreferate, JÖB 31/1, σ. 237.

19. Ό. π., σ. 239-241. Βλ. και παρακάτω σ. 162-163 και σημ. 46-50.

στοκρατίας, περήφανες για την καταγωγή τους ώστε συχνά να διατηρούν το πατρικό τους επώνυμο, εμφανίζονται να έχουν και να διαχειρίζονται χωρίς έπεμβάσεις δική τους κτηματική περιουσία. Από τα *Τυπικά* των γυναικείων μονών, που είχαν ιδρυθῆ ἀπὸ μέλη τῆς ἀριστοκρατίας, φαίνεται καθαρά ὅτι ἡ οἰκονομικὴ διαχείριση καὶ οἱ ἀποφάσεις γιὰ τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς μονῆς βρισκόνταν στὰ χέρια τῶν γυναικῶν – μόνον ὁ οἰκονόμος ἦταν ἄνδρας, ἀλλὰ κι αὐτὸς ἦταν ὑπόλογος ἀπέναντι στὴν ἡγουμένη. Αὐτὸ μαρτυρεῖται π.χ. στὸ *Τυπικὸ* τῆς μονῆς τῆς Κεχαριτωμένης (τοῦ ἔτους 1118), πὺν ἴδρυνσε ἡ Εἰρήνη Δούκαινα, ἡ σύζυγος τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ²⁰. Κι ἀργότερα, τὸν 14ο αἰ. μαρτυρεῖται, μὲ κάποια ἴσως ὑπερβολή, ὅτι τὰ 75% τῶν γυναικῶν πὺν ἀσχολοῦνταν μὲ μικρὲς ἢ μεγάλες ἐμπορικὲς δραστηριότητες ἦταν γυναῖκες τῆς ἀριστοκρατίας²¹. Ἡ οἰκονομικὴ ἐξ ἄλλου διείσδυση τῶν ἰταλικῶν πόλεων, κυρίως τῆς Βενετίας καὶ τῆς Γένουας, μὲ τὶς νέες μεθόδους καὶ τεχνικὲς καὶ μὲ τὴν ἄρτια γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς ὀργάνωσή τους, παρὰ τὶς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις πὺν εἶχε γενικότερα στὴν οἰκονομία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, προκάλεσε σταδιακὰ σημαντικὴ ἄνθηση τῶν πόλεων καὶ εὐρύτερη συμμετοχὴ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ στὸ ἐμπόριο²². Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι σὲ περιόδους κρίσεων, ὅπως ἦταν ὁ 14ος καὶ 15ος αἰ., ὀρισμένα τμήματα τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ ἀνέλαβαν μεγαλύτερες πρωτοβουλίες οἰκονομικῆς φύσης²³.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη πὺν ὀφείλεται σὲ ἐξωγενεῖς παράγοντες –τὴν πολιτικὴ συγκυρία καὶ τὶς νέες οἰκονομικὲς συνθήκες–, πρέπει νὰ τονιστῆ ὅτι ἡ θέση τῆς γυναῖκας καὶ ἡ συμμετοχὴ τῆς στὴν οἰκονομία παρουσιάζει οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη στὴν ὁποία ἀνήκε, ἂν ζοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς αυτοκρατορίας ἢ στὴν περιφέρεια, ἂν ζοῦσε σὲ πόλη ἢ σὲ χωριό. Σὲ ὅλες ὁμως τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ σὲ ὁποιαδήποτε περιοχὴ ἢ ἀσχολία πὺν προσιδίαζε στὴ γυναικεία φύση καὶ συμφωνοῦσε μὲ τὴν κρατούσα ἰδεολογία ἦταν τὸ γνέσμο καὶ ἡ ὑφαντικὴ, ἡ κατασκευὴ νημάτων, ὑφασμάτων καὶ ἐνδυμάτων. Σύμφωνα μὲ τὰ τότε ἀποδεκτὰ πρότυπα, αὐτὴ ἡ ἀσχολία ἔπρεπε νὰ περιορίζεται στὶς ἀνάγκες τοῦ κάθε νοικοκυριοῦ καί, στὴν περίπτωσι τῶν μοναχῶν, στὶς ἀνάγκες τοῦ μοναστηριοῦ τους. Στὴν πραγματικότητα ὁμως ἀρκετὰ

20. *Τυπικὸν* τῆς Σεβασμίας Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης (1118), *PG*, τ. 127, σσ. 993-1126. Πρὸβλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, 242. ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑλληνίδας στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Τουρκοκρατία (Ἡ γυναικεία συντεχνία τῶν Τρικάλων), *Τρικαλινὰ* 6 (1986) 125.

21. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, σ. 247.

22. Ἡ ΙΔΙΑ, *The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, 13th-15th Centuries*, *DOP* 34 (1980) 177-222 καὶ κυρίως 205 κέ.

23. Βλ. ἀναλυτικὰ ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, κυρίως σ. 233-241.

νωρίς ή ύφαντική από οικιακή άσχολία είχε γίνει έπάγγελμα και μεγάλο μέρος της παραγωγής ύφασμάτων που διοχετευόταν στην άγορά προερχόταν από γυναικεία χέρια. Το ίδιο συνέβαινε και στα γυναικεία μοναστήρια, όπου συχνά ή παραγωγή ύφαντών ήταν μεγάλη. Έτσι ή ύφαντική και οί συναφεΐς άσχολίες έγιναν από τὰ πιό συχνά γυναικεία έπαγγέλματα. Σε όλη τή μακρά διάρκεια του ιστορικού βίου της αυτοκρατορίας συνεχείς είναι οί μαρτυρίες για τίς διάφορες ειδικότητες της ύφαντικής, που έφεραν συγκεκριμένες όνομασίες (*άνφαντοϋ, λινφαρία, μεταξαρία κ.ά.*), και άντιστοιχοϋσαν σε διάφορες φάσεις έπεξεργασίας των υλικών και κατασκευής των ύφασμάτων από γυναΐκες για βιοπορισμό²⁴.

Ο Μιχαήλ Ψελλός (11ος αϊ.) διασώζει μιὰ πολὺ ενδιαφέρουσα περιγραφή για τὸ γυναικείο πανηγύρι τῆς Ἀγάθης²⁵, πὸν γινόταν στὴν Κωνσταντινούπολη κάθε χρόνο, στὶς 12 Μαΐου, τὴν ἐπομένη δηλ. τῆς ἐπετείου τῶν Ἐγκαινίων τῆς Βασιλεύουσας, καὶ στὸ ὁποῖο ἔπαιζον μέρος μόνον γυναΐκες, κλώστριες, ὑφάντριες, κεντήστρες (*ξαίνουσαι τὰ ἔρια, ὑφαίνουσαι, ἰστουροϋσαι*). Τὸ πανηγύρι ἄρχιζε μὲ μιὰ θρησκευτικὴ τελετὴ, προφανῶς μὲ λειτουργία στὴν ἐκκλησία· στὴ συνέχεια, μέσα σὲ ἑορταστικὴ ἀτμόσφαιρα, γινόταν μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἀναπαράσταση τῆς ὑφαντικῆς, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τίς πιό ἡλικωμένες καὶ ἔμπειρες τῆς τέχνης (*πρεσβύτιδες ἢ προμνήστριες*), καὶ τὸ πανηγύρι κατέληγε σὲ διασκέδαση μὲ τραγούδια καὶ χορό. Οἱ γυναΐκες πὸν ἔπαιζον μέρος σ'αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἦταν ἐπαγγελματίες, πὸν ἐργάζονταν για βιοπορισμό. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Ἀγγελικὴ Λαΐου, ἡ τακτὴ ἡμερομηνία τῆς ἐκδήλωσης καὶ ἡ σαφῶς ἱεραρχικὴ δομὴ τῆς ὁμάδας ἐπιτρέπει βίσιμα νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι εἶχαν κάποια ἐπαγγελματικὴ ὀργάνωση καὶ ὅτι πιθανῶς ὑπῆρχε τότε στὴν Κωνσταντινούπολη ἓνα εἶδος συντεχνίας, πὸν μέλη τῆς ἦταν ἀποκλειστικὰ γυναΐκες πὸν ἀσκοῦσαν τὴν ὑφαντικὴ καὶ τὰ συναφεῖ ἐπαγγέλματα²⁶. Πρέπει βέβαια νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲν ὑπάρχει ρητὴ μαρτυρία

24. Ἐλένη ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Τίτλοι καὶ ἐπαγγελματικὰ ὀνόματα γυναικῶν στὸ Βυζάντιο, κυρίως σ. 208-209, 229-232, 234.

25. Για τὸ κείμενο βλ. Κ. ΣΑΘΑΣ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Ε', Βενετία 1876, σ. 527-531: *Περί τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικείας πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης*.

26. Βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Festival of "Agathe"*. Comments on the Life of Constantinopolitan Women, *Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στάτο*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1986, σ. 111-122. Ὁ λόγος πὸν τὸ πανηγύρι ὀνομάστηκε τῆς Ἀγάθης δὲν ἔχει ἐπαρκῶς ἐξηγηθεῖ. Σημειῶν ὅτι ὁ Ψελλός (πὸν γράφει μετὰ τὸ 1054) δὲν κάνει καμμιά ἀναφορὰ στὴν ὁμόνυμη ἄγια, ἢ ὁποῖα ἔζησε καὶ μαρτύρησε στὸ Παλέομο τῆς Σικελίας καὶ τιμᾶται ιδιαίτερα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία· πάντως ὁ βίος τῆς ἀλλὰ καὶ ἡ σχετικὴ εἰκονογράφηση καθόλου δὲν τὴν συνδέουν μὲ τὴν ὑφαντικὴ. Κατὰ τὸν Ψελλό, ἡ ὀνομασία εἶναι δημιουργημὰ κάποιου φιλοσόφου, πὸν ἐπιδίωκε τὴν *τοῦ ἀγαθοῦ φύσιν ταῖς γυναΐξιν ὑποδείξει καὶ φῆναι τὸ τελειότατον τέλος ἐκάστης πράξεως ... ἵν' ἢ ἀγαθὴ φύσις, καὶ ἀγαθὴ ψυχὴ, καὶ ἀγαθὴ προαίρεσις, διὰ ταῦτα κύριον πεποίηκε τὸ ἐπίθετον, τὸν τόνον ἀνα-*

για την ύπαρξη συντεχνίας γυναικῶν ἀσχολουμένων ἐπαγγελματικά μὲ τὴν ὕφαντική. Ὅσοσο σὸ «Ἐπαρχικὸν Βιβλίον» (ἀρχὲς 10ου αἰ.) ἀναφέρονται οἱ μεταξάριοι καὶ οἱ καταρτάριοι, δηλ. οἱ ἀσχολούμενοι ἀντίστοιχα μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ, ἄνδρες ἀλλὰ καὶ γυναῖκες, πὺν φαίνεται ὅτι ἦταν μέλη συντεχνίας (οἱ καταρτάριοι ἀνήκαν στὴν κατώτατη οἰκονομικὴ κλίμακα)²⁷. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ μεταξουργία σὸ Βυζάντιο εἶχε ἐξελιχθῆ σταδιακὰ σὲ ἓναν ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένο κλάδο, ὄχι μόνον στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ καὶ στὴν περιφέρεια²⁸: σὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἡ Πάτρα, ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Θήβα ὑπῆρξαν σπουδαῖα κέντρα μεταξοβιομηχανίας, στὰ ὁποῖα ἡ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν ἦταν ἰδιαίτερα σημαντική. Κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ., οἱ Θηβαῖες ὕφαντρες εἶχαν ἀποκτήσει μεγάλη φήμη ὡς τὴν *ἰστορικήν κομψότητα καλῶς ἐπιστάμεναι*, καὶ κατεῖχαν τὰ πρωτεῖα στὴν τεχνικὴ τῆς ὕφαντικῆς καὶ στὴ βαφή τῆς πορφύρας²⁹. Ἡ ἑνα-

βιβίας, ἕνα προσωποποίησιν τὸ πρῶγμα· Κ. ΣΑΘΑΣ, ὁ.π. (σημ. 25), σ. 528: Διερωτώμαι ἂν ὑπάρχει συνάφεια τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ μὲ τὴ λέξη «ἀγαθίς», πὺν σημαίνει κουβάρι ἀπὸ νῆμα.

27. Βλ. *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, VII, 2, ἔκδ. I. DUJČEV, *The Book of the Eparch*, Λονδίνο 1970: *Οἱ εὐτέλεστεροι καταρτάριοι καὶ ἀπὸ τῶν μεταξάριων οἱ μὴ ἐν τῇ ἀπογραφῇ ὄντες, εἴτε ἄνδρες εἴτε γυναῖκες...* Νέα ἔκδ. J. KODER, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, Βιέννη 1991 (CFHB 33). Ἡ ἀκριβὴς σημασία τῆς φράσης ἔχει ἀπασχολήσει πολὺ τὴν ἔρευνα: βλ. D. SIMON, *Die byzantinischen Seidenzünfte*, *BZ* 68 (1975) 23-46· M. KAPLAN, *Du cocon au vêtement de soie: concurrence et concentration dans l'artisanat de la soie à Constantinople aux Xe-XIe siècles*, *Ἐνψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, I, Παρίσι 1998, κυρίως σ. 323 κέ· ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Festival of "Agathe"*, σ. 119 κέ. Πρὸβλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ B. MENDEL, *Les corporations byzantines*. (Οἱ μὴ ἐν τῇ ἀπογραφῇ ὄντες), *Byzantinoslavica* 22 (1961) 302-319· G. MANIATIS, *Organization, Market Structure and Modus Operandi of the Private Silk Industry in Tenth-Century Byzantium*, *DOP* 53 (1999) κυρίως 283 κέ. Τελευταία ἡ ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΟΥ, *Τίτλοι καὶ ἐπαγγελματικά ὀνόματα γυναικῶν σὸ Βυζάντιο*, σ. 229-232, σχολιάζει ἐκτενῶς τὴ φράση καὶ τοὺς ὄρους μεταξάριοι καὶ καταρτάριοι, μὲ τὶς προτεινόμενες ἐρμηνείες καὶ τὴ βιβλιογραφία.- Πὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου (τὸ 911-912, ἴσως μὲ προσθήκες τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰ.), βλ. ΑΝ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνία ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθήνα 1935, σ. 10-27.
28. Ἦταν τότε ὁ μεγαλύτερος κλάδος τῆς βιοτεχνίας μὲ πέντε συντεχνίες στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ «Ἐπαρχικὸν Βιβλίον» (κεφ. 4-8): βλ. σχετικὰ M. KAPLAN, *Du cocon au vêtement de soie*, σ. 313-315. Πὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κλάδου στὴν ἐπαρχία, κυρίως χάρι στὴν ἐπέμβαση τῆς ἀριστοκρατίας, ὁ.π., σ. 325-327.
29. Βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, ἔκδ. J.-L. VAN DIETEN, σ. 74: *καὶ τὴν ἰστορικήν κομψότητα καλῶς ἐπιστάμεναι*, καὶ σ. 98: *τῶν ἐκ Κορίνθου καὶ Θήβηθεν ὁμομένων, καὶ τούτων ὅσοι ... τὰς ἐνητρίους ὀθόνας ὕφαινον ἔλαχον καὶ τῶν γυναικῶν ... τὴν αὐτὴν ἀνδράσιν τέχνην ἐκμελετήσασαι...* ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΕΤΖΗΣ, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Λειψίας, ἄρ. 71, σ. 101.18-102.23 (= ἔκδ. DRESSSEL, 1964, σ. 62-63): *τὰς Θηβαίων γυναικῶν ... χρωματογενεῖν εὐφρῶς τὰς βαφὰς περιθρῦλλοῦσιν οἱ λόγοι, ἐγὼ δὲ τὰς Θηβαίων ... πρὸς ἰστοργίαν ἀπασῶν ὑπεραίρω ... καὶ Θηβαῖδας ... πρωτεῖα φερούσας τοῖς ἰστοπόνους τεχνήμασιν ἀπασῶν*. Πρὸβλ. ΑΛ. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, *Ἡ βυζαντινὴ Θήβα*, 996/7-1204 μ.Χ., *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (Πάννεννα-Θεσσαλονίκη 1988) κυρίως 40 κέ., μὲ τὴ βιβλιογραφία. Πὰ τὴ μεταξουργία σὸ Βυζάντιο βλ. τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ R. S. LOPEZ, *Silk Industry in the Byzantine Empire* *Speculum* 20 (1945) 1-42, στίς σ. 8 καὶ 16 γὰ τοὺς μεταξάριους καὶ τοὺς καταρ-

σχόληση τῶν γυναικῶν μὲ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ μεταξιοῦ καὶ γενικά μὲ τὴν ὑφαντική συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν τουρκική κατάκτηση, παρὰ τὶς δυσμενεῖς πολιτικὲς συνθῆκες. Περιορίζομαι σὲ δύο μόνο παραδείγματα: τὸν 14ο αἰ. στὴν τουρκοκρατούμενη Λαοδίκεια Ἑλληνίδες ὑφάντριες παρήγαν σὲ μεγάλες ποσότητες τὰ περιφραμα βαμβακερὰ τῆς πόλης³⁰. Στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ. στὴ γυναικεία μονὴ ποῦ ἴδρυσεν ἡ Φιλοθέη Μπενιζέλου, ἡ ἁγία Φιλοθέη, ὑπῆρχε κέντρο βιοτεχνίας, ὅπου οἱ γυναῖκες μάθαιναν γράμματα καὶ παράλληλα ἐκπαιδεύονταν στὴν ὑφαντική καὶ τὴν πλεκτική³¹.

Ἐνα ἄλλο γυναικεῖο ἐπάγγελμα, νομικὰ κατοχυρωμένο καὶ κοινωνικὰ προβεβλημένο, ἦταν τὸ ἐπάγγελμα τῆς γιατροῦ (*ιατρίνα, ἰάτραινα*), ποῦ παρουσίαζε ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀπαιτοῦσε ἐπαγγελματική καὶ ἐπιστημονική κατάρτιση: στίς πηγὲς ἀναφέρονται γυναῖκες γιατροί, μαιευτῆρες, ἰατρομαῖες καὶ μαῖες, καθὼς καὶ *ὑπόργισσαι ἔμβαθοι*, δηλ. βοηθοὶ γιατρῶν, ἀντίστοιχες μὲ τὶς σημερινὲς νοσοκόμες³². Ἡ ἰατρίνα ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴν ἀπαραίτητη θεωρητική κατάρτιση καὶ παιδεία, νὰ εἶναι *γραμμάτων μὲν ἐντός, ἵνα καὶ διὰ θεωρίας τὴν τέχνην ἰσχύσῃ παραλαβεῖν*³³. Ἀπὸ σχετική διάταξη τῶν «Βασιλικῶν» συνάγεται ὅτι οἱ γυναῖκες γιατροὶ εἶχαν τὸ δικαίωμα ὄχι μόνον νὰ ἀσκοῦν ἀλλὰ καὶ νὰ διδάσκουν τὴν ἰατρική τῆς εἰδικότητάς τους, ἀφοῦ συγκαταλέγονταν στοὺς *παιδευτὰς τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων*³⁴. Οἱ γυναῖκες γιατροὶ εἰδικεύονταν κυρίως στὴ μαιευτική καὶ τὴ γυναικολογία, μποροῦσαν νὰ ἔχουν τὴ θέση διευθυντῆ γυναικεῖου τμήματος σὲ νοσοκομεῖο καὶ νὰ διοικοῦν εὐαγεῖς οἴκους³⁵. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀμοιβή τους,

ταρίουσ (=Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, No III).

30. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, The Festival of "Agathe", σ. 120.

31. Βλ. ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ἡ οἰκονομική δραστηριότητα τῆς Ἑλληνίδας στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Τουρκοκρατία, 129. Ἡ συγρ. ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὴν ἐπαγγελματική δραστηριότητα τῶν γυναικῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ στὴν ἔνταξή τους σὲ συντεχνίες, ὅπως ἦταν ἡ συντεχνία τῶν «σαπουνάδων» στὰ Τρίκαλα: ὁ.π., σ. 131 κέ.

32. Πὰ τὸ ἐπάγγελμα τῆς γιατροῦ βλ. διεξοδικὰ ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ἡ ἄσκηση τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὴ γυναῖκα στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ νομική της κατοχύρωση, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο* (Ἀθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988), Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν/Ε.Ι.Ε., Ἀθήνα 1989, σ. 121-134, μὲ τὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Ε. KISLINGER, Ἡ γυναικολογία στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου, *στὸ ἴδιο Συμπόσιο*, σ. 135-145.

33. ΣΩΡΑΝΟΣ, *Γυναικεῖον βιβλία δ', I 3* (D. NICKEL, Berufsvorstellungen über weibliche Medizinalpersonen in der Antike, *Klio* 61 (1979) 517-518).

34. Βασιλικά 54.14.1: *Τοῖς παιδευταῖς μόνον τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων, οἷον ῥήτοροι καὶ γραμματικοὶ καὶ γεωμέτροι καὶ ἰατροὶ, καὶ ἰατρίνας, κἂν ἐνὸς μέλους ἰατρείαν ἐπίστανται.*

35. Στὸν ὕστερο Μεσαίωνα στὸ Βυζάντιο ἀποκλειστικά γυναικεῖο νοσοκομεῖο ὑπῆρχε μόνο στὴ μονὴ τοῦ Λιβὸς (ἔκδ. Η. DELEHAYE, Deux typika byzantins de l'époque des Paléologues, Βρυξέλλες 1921, σ. 134, 5-31) ὑπῆρχε ἐπίσης τὸ γυναικεῖο τμήμα (*ὄρδινοσ*) στὸν ξενώνα τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (P. GAUTIER, Le Typicon du Christ Sauveur Pantocrator, *REB* 32 (1974) 83, 85).

δέν είναι βέβαιο αν αποτελούσε κανόνα ή περίπτωση της μονής του Παντοκράτορος, στην οποία οι ιατρίνες εισέπρατταν για τις υπηρεσίες τους το μισό της αμοιβής των ανδρών συναδέλφων τους³⁶. Σε αντίθεση με τις άλλες γυναίκες, ή βυζαντινή νομοθεσία επέτρεπε κατ' εξαίρεση στη γιατρό και τη μαία να είναι μάρτυρες σε δικαστήριο, σε θέματα της ειδικότητάς τους. Οί εξαιρετικές νομικές και κοινωνικές δυνατότητες που το επάγγελμα αυτό παρείχε στις γυναίκες επιβάλλονταν από την ήθικη και τις αντιλήψεις της τότε κοινωνίας σχετικά με τα γυναικολογικά θέματα: *Αί δὲ γυναῖκες μαρτυροῦσιν, ἔνθα ἢ τῶν ἀνδρῶν θέα ἀπειρογῆται καὶ ἐν οἷς ὄψις ἀρρένων οὐ παραλαμβάνεται*, όπως διευκρινίζεται στην *Πεῖρα*³⁷.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο γυναικείες ἀσχολίες, πὸν ἦταν γιὰ διαφορετικούς λόγους ἢ κάθε μιὰ ἰδιαίτερα σημαντικές, οἱ πηγὲς ἀναφέρουν ποικίλα γυναικεία ἐπαγγέλματα. Ὅρισμένες γυναίκες, συνήθως ἀπὸ τὶς κατώτερες κοινωνικὲς ομάδες, ἀσχολοῦνταν μὲ λιανικὸ ἐμπόριο σχετικὸ κυρίως μὲ τὴ διατροφή καὶ τὴν ἔνδυση (*ἀροτοπράτισσαι ἢ μαγκίπισσαι, λαχανοπώλιδες ἢ χορταρίναι, πράτριαι, πραγματεύτριαι κ.ἄ.*)³⁸. ἄλλες, μόνες ἢ μὲ τὸ σύζυγό τους, ἐργάζονταν ὡς σταθμοῦχοι ἢ ἀκόμη ὡς κάπηλοι (*ταβερναρία*), ξενοδόχοι, πανδοχεῖς³⁹: ἄλλες ὑπηρετοῦσαν ὡς βοηθητικὸ προσωπικὸ (*πλύτριάι*,

36. Βλ. σχετικά GAUTIER, *Le Tyricon*, σ. 101 (1195, 1214-15): στις σ. 99-105 κατάλογος τῶν ἀμοιβῶν τοῦ προσωπικοῦ τοῦ νοσοκομείου τῆς μονῆς. Πρβλ. ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Ἡ ἀσκησις τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὴ γυναίκα στὸ Βυζάντιο, σ. 132-133.

37. *Πεῖρα*, XXX, 11 καὶ 79 (*JGR*, IV, σ. 127 καὶ 136). Πρβλ. καὶ Νεαρά 48 τοῦ Λέοντος ΣΤ' (ἔκδ. P. NOAILLES- A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι 1944, σ. 189-191), πὸν ἀπαγορεύει γενικὰ τὴ μαρτυρία τῶν γυναικῶν ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς εἰδικὲς περιπτώσεις: ... καὶ ἀπαγορεύει νόμῳ ὅλους γυναῖκας ἐπὶ τὰ τῶν συμφῶνων μαρτύρια ἔρχεσθαι. Ἐν πράγμασι δὲ γυναῖξιν ἰδιάζουσιν, οὐ μὴ θεμιτὸν ἐντυγχάνειν ἀνδράσιν - φημί δὴ ἐπὶ τε ὠδίνων καὶ εἴ τι ἕτερον ὁ μόνη θῆλυς ὄψις ὄρῃ - τὰ οἰκεία καὶ ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ἀθέατα, μαρτυρεῖτωσαν.

38. Βλ. ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Ἄρτας στὸ 13ο αἰῶνα καὶ ἡ Μονὴ τῆς Βλαχέρνας, *Πρακτικὰ Διεθνῶς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἄρτα 1992, σ. 179-186, βλ. κυρίως σ. 185: Στὸν νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας τῆς Βλαχέρνας ἀπεικονίζεται ἡ πάνδημη λιτανεία τῆς θαυματουργοῦ εἰκόνας τῆς Ὁδηγήτριας πὸν γινόταν κάθε Τρίτη στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὰ κρᾶσπεδα τῆς σκηρῆς, ἀνάμεσα στοὺς μικροπωλητὲς πὸν πουλοῦσαν τὴν πρᾶμάτεια τους στοὺς περαστικούς, ἀπεικονίζεται μιὰ *γριά* πὸν προσφέρει κάποιον ὑγρὸ σὲ δοχεῖα, περασμένα σὲ ἀλνσιδα καὶ κρεμασμένα ἀπὸ τὸ λαμὸ τῆς μπροστά (βλ. εἰκ. 1. Τὴ φωτογραφία μου παραχώρησε γιὰ δημοσίευση ἢ ἐπίτιμος ἔφορος κυρία Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, τὴν ὁποία καὶ θερμὰ εὐχαριστῶ) καὶ ἄλλοι, πὸν πουλοῦσαν «λάχανα» καὶ «ὀπωρικά», ἀραδιασμένα σὲ πάγκους καὶ σὲ μεγάλα κοφίνια (τὴν παράσταση χρονολογεῖ ἡ συγγρ. λίγος μετὰ τὸ 1284).

39. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἐπαγγέλματα συνδέονταν συχνὰ καὶ μὲ τὴν πορνεία. Γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τῆς ἑταίρας βλ. ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΟΥ, Τίτλοι καὶ ἐπαγγελματικὰ δνόματα γυναικῶν στὸ Βυζάντιο, κυρίως σ. 244-249 καὶ 272. Φαίνεται ὅτι τὸ κράτος εἶχε ἐντάξει «τις πόρνες ὡς ἐπαγγελματικὴ τάξη στὸ φορολογικὸ του σύστημα καὶ τὶς φορολογοῦσε ὅπως καὶ τοὺς ὑπόλοιπους ἐμπόρους καὶ βιοτέχνες» (ὁ.π., σ. 248).

υπόυργισσαι) σὲ σπίτια καὶ σὲ εὐαγῆ ἰδρύματα. Ἀναφέρονται ἐπίσης γυναῖκες ἰδιοκῆτρες μικρῶν καταστημάτων, πού συχνά τοὺς ἀνήκαν ὡς προίκα. Ἀκόμη γυναῖκες ἀπὸ εὐπορες τάξεις ἦταν πλοιοκῆτρες (*ναυκλήρισσαι*) καὶ ναυλώτριες ἐμπορικῶν πλοίων, διηύθυναν οἰκογενειακὲς ἐπιχειρήσεις ἢ συμμετεῖχαν σὲ «ἐταιρεῖες» ἐκμετάλλευσης μεταλλείων⁴⁰. Ὅσο γιὰ τὴ χωρική –γεωργό ἢ κτηνοτρόφο–, αὐτὴ ἐργαζόταν ἢ στὰ δικά της κτήματα ἢ ὡς ἐργάτρια στὰ κτήματα ἄλλων⁴¹.

Ἰδιαίτερα αὐξημένες οικονομικὲς δυνατότητες εἶχαν οἱ χῆρες, τόσο τῆς ἄρχουσας τάξης ὅσο καὶ οἱ ἀστὲς καὶ οἱ χωρικές. Ἡ πιὸ γνωστὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ περίπτωση εἶναι τῆς χήρας Δανηλίδας, πού ἔζησε στὴν Πάτρα στὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ., τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων Βασιλείου Α' καὶ Λέοντος ΣΤ'. Ἡ Δανηλίδα εἶχε μεγάλη ἀτομικὴ περιουσία, *πάντα ιδιωτικὸν ὑπερβαίνουσα πλοῦτον*⁴². Φαίνεται ὅτι εἶχε στὴν Πάτρα τεράστιες ἐκτάσεις καλλιεργήσιμης γῆς μὲ πολλοὺς ἐργάτες καὶ καλλιεργητὲς καὶ βιομηχανία ὑφαντουργίας, ὅπου ἐπεξεργάζονταν καὶ παρήγαν μεταξωτά, μάλλινα καὶ λινὰ ὑφάσματα καὶ τάπητες. Ἡ ἐκτεταμένη δραστηριότητά της ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ πωλοῦσε τὴν παραγωγή της καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, σὲ μεγάλα ἀστικά κέντρα. Ἡ Δανηλίδα ἦταν βέβαια μιὰ ἐξαιρετικὴ περίπτωση, πού ἄγγιξε τὰ ὅρια τοῦ θρύλου⁴³, ἢ σχετικὴ ἀφήγησις ὅμως, παρὰ τὶς

40. Βλ. τὴν περίπτωση τῆς μοναχῆς Νυμφοδώρας, πού ἦταν μέτοχος σὲ δύο «ἐταιρεῖες» ἐκμετάλλευσης τῶν μεταλλείων Σιδηροκαυσίου: Actes de Xéropotamou, ἐκδ. J. BOMPAIRE, Παρίσι 1964, No 30 (ἔγγρ. τοῦ ἔτους 1445). Πρβλ. ΑΙΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, σ. 246.

41. Γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπαγγέλματα βλ. ἀναλυτικὰ ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΟΥ, ὀ.π., κυρίως σ. 207-258, τὰ ἀντίστοιχα λήμματα (μὲ τὴ βιβλιογραφία).

42. *Συνεχιστὴς Θεοφάνους*, ἐκδ. Βόννης, σ. 320-321.

43. Ἡ περίπτωση τῆς Δανηλίδας ἔχει εὐρύτατα ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα. Ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς ἄλλοι ἔχουν δεχθῆ στὸ σύνολό της τὴ σχετικὴ ἀφήγησις, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο (*Συνεχιστὴς Θεοφάνους*, σ. 226-228, 316-321) –μὲ ἢ χωρὶς ἐπιφυλάξεις γιὰ τὶς ὑπερβολὲς τοῦ ἐπεισοδίου–, καὶ ἄλλοι φθάνουν στὴν πλήρη ἀπόρριψη θεωρώντας τὸ σύνολο ὡς μύθευμα γιὰ τὶς δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες θέσεις βλ. π. χ. ἀντίστοιχα: ST. RUNCIMAN, *The Widow Danielis, Études dédiés à la mémoire d' A. Andréadès*, Ἀθήνα 1940, σ. 425-432 καὶ Ἡ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Τὸ ἐπεισόδιο τῆς Δανηλίδας, Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο»*, Ἀθήνα 1989, σ. 375-390, μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πάντως, οἱ ἀναμφισβήτητες ὑπερβολὲς τοῦ ἐπεισοδίου, κυρίως σὲ ὅτι ἀφορᾷ στὴν ἐνόραση τοῦ μοναχοῦ καὶ στὴν ἐπίσκεψιν τῆς Δανηλίδας στὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν ἀκυρώνουν τὸν ἱστορικὸ πυρήνα τῆς διήγησις, πού ἐνισχύεται ἀπὸ συγκεκριμένα στοιχεῖα τοῦ κειμένου καὶ ἄλλων πηγῶν. Πρβλ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Β/2, 867-1081, Ἀθήνα 1988, σ. 369: οἱ σχετικὲς μὲ τὰ ὑφαντουργικὰ προϊόντα λεπτομέρειες ἀποδίδουν ἀπόλυτα τὴν πραγματικότητα καὶ ἐναρμονίζονται μὲ ἄλλες εἰδήσεις γιὰ τὴν παρουσία στὴν Πελοπόννησο τεχνιτῶν εἰδικευμένων στὴν ἐπεξεργασία τῆς πορφύρας καὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς σιρτοτροφίας καὶ τῆς μεταξουργίας στὴν περιοχὴ. (Βλ. καὶ παραπάνω σ. 158.) Βλ. τελευταῖα ΒΑΡΒΑΡΑ ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, *Qui était Danielis?*, *Byzantion* 71 (2001) 99-109, πού πολὺ πενιχρὰ ὑποστηρίζει τὴν ὑπαρξιν τῆς Δανηλίδας καὶ ἀνασυνεάζει μὲ παράθεση τῶν πηγῶν τὴν ὑπόθεσιν τῆς οὐλομένης καταγωγῆς της.

υπερβολές, αποτελεί αναμφισβήτητη μαρτυρία για τη δυνατότητα που είχε τότε η χήρα γυναίκα να αναπτύξει αυτόνομη οικονομική δραστηριότητα, αλλά και για την έμπορική κίνηση ενός μεγάλου αστικού κέντρου του έλλαδικού χώρου, όπως ήταν η Πάτρα - γεγονός που επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές.

Πάντως, γενικά η χήρα είχε αυξημένα δικαιώματα στην οικογένεια, γιατί συχνά μετά το θάνατο του συζύγου της αναλάμβανε, αν δεν ξαναπαντρευόταν, τη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας. Τα δικαιώματα αυτά αυξήθηκαν με την πάροδο του χρόνου: ήδη σύμφωνα με την «Εκλογή», η χήρα μητέρα, μαζί με την διοίκηση και φροντίδα πάσαν του οίκου, είχε και την φροντίδα για την εκπαίδευση των παιδιών και την έτοιμασία του γάμου τους⁴⁴, και, όπως συνάγεται από τη νομολογία της ύστερης εποχής, μπορούσε να ασκεί ανεμπόδιστα τη διαχείριση της περιουσίας των παιδιών της⁴⁵. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Νικηφόρου Χούμνου (†1327), που ορίζει στη διαθήκη του ότι η γυναίκα του, η «σύντροφος της ζωής του», θα ήταν υπεύθυνη για τη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας, στην όποια, όπως ο ίδιος σημειώνει, είχε αυτή ίσο μερίδιο⁴⁶. Και η κόρη του, Ειρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα, χήρα στα δεκάξη της χρόνια, διαχειρίστηκε η ίδια, ακόμη και όταν έγινε μοναχή, τη μεγάλη περιουσία της, με απόλυτη ανεξαρτησία, «αυτεξουσίως», όπως τονίζει το σχετικό έγγραφο, χωρίς καμιά ανδρική επέμβαση⁴⁷. Μαρτυρούνται ακόμη περιπτώσεις που η χήρα γυναίκα ασκούσε εμπόριο μεγάλων αποστάσεων⁴⁸. Έτσι π. χ. γύρω στα 1400-1401 η Θεοδώρα Παλαιολογίνα έδωσε την προίκα της κόρης της αξίας 400 υπερπύρων (και άλλα 300 υπέρπυρα) στον οίκο του αυτοκράτορα Ίωάννη Γουδέλη για να τὰ έπενδύσει σε έμπορικές επιχειρήσεις στη Χίο⁴⁹. Και τον κρίσιμο χεμίωνα

44. *Εκλογή*, έκδ. L. BURGMANN, *Ecloga Basilicorum*, Φραγκφούρτη 1988, 2.5.1. Βλ. JOËLLE BEAUCAMP, *La situation juridique de la femme à Byzance*, σ. 165 κέ., 173. Πρβλ. για την πρόμη εποχή Η ΙΔΙΑ, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e s.)*, σ. 337, και σ. 408-435: σύμβολαια (άγοραπωλησίες, ένοικιάσεις, διαρέσεις, διαλύσεις, δανεισμοί) με συμβαλλόμενες γυναίκες.

45. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Η νομολογία των έγκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τ. Β', *Το οικογενειακό δίκαιο*, Άθήνα-Κομοτηνή 1997, κυρίως σ. 160 κέ.

46. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΧΟΥΜΝΟΣ, *Διαθήκη*, έκδ. J. F. BOISSONADE, *Anecdota Graeca e codicibus regijs*, V, Παρίσι 1833, σ. 329, 330.

47. A. GUILLOU, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménéécée*, Παρίσι 1955, No 46 (έγγραφο του Στέφανου Δουσαν του έτους 1355). ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, 243 και σημ. 49, 50. Για την προσωπικότητα και τη δράση της βλ. V. LAURENT, *Une princesse byzantine au cloître. Irène-Eulogie Choumnos Paléologine, fondatrice du couvent de femmes του Φιλανθρωπινού Σωτήρος*, *Échos d'Orient* 29 (1930) 29-60.

48. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, ό.π., σ. 160 κέ.

49. ΜΜ., II, σ. 399, 511-512, 550-551. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, σ. 247.

του 1453-4, ή Μαρία θυγατέρα του Μανουήλ Σεβαστού είχε εμπορικές συναλλαγές με Γενουάτες εμπόρους⁵⁰.

Ἀνάλογη δραστηριότητα είχε και ή χήρα χωρική. Ἀπό τή μελέτη τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων, πού χρονολογοῦνται ἀπό τὰ τέλη τοῦ 11ου ὡς τόν 15ο αἰ.⁵¹, συνάγεται ὅτι, σέ ἀντίθεση μέ τήν παντρεμένη χωρική, πού δέν ἐμφανίζεται ποτέ ἐπικεφαλῆς τῆς οἰκογένειας ὅσο ζοῦσε ὁ ἄντρας τῆς, ή χήρα χωρική –καί πολὺ σπάνια ή ἀνύπανδρη– ἦταν ἀρχηγός τῆς οἰκογένειάς τῆς καί είχε ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στοῦ δημόσιου, νομικά κατοχυρωμένες καί ἀναγνωρισμένες ἀπό τὸ κράτος⁵². εἶχε ἐπομένως συγκεκριμένη κοινωνική ὑπόσταση. Ἀνάλογα μέ τήν περιουσιακή τῆς κατάσταση, χαρακτηρίζεται στὰ ἔγγραφα ὡς ἀκτημόνισσα, ὅταν δέν διέθετε καματηρὰ ζῶα, βοϊδάτισσα, ἂν κατεῖχε ἕνα βόδι, ἢ ζευγαράτισσα, ἂν κατεῖχε δύο βόδια ἢ ἀντίστοιχη ἔκταση ἀρόσιμης γῆς⁵³. Ἄς σημειωθῇ ὅτι στὰ ἔγγραφα ἀναφέρονται χῆρες χωρικές πού εἶχαν τήν εὐθύνη τοῦ νοικοκυριοῦ καί μαζί τίς ἀντίστοιχες φορολογικῆς ὑποχρεώσεις, ἀκόμη καί σέ περιπτώσεις πού ὑπῆρχε ἐνήλικος ἄντρας στήν οἰκογένεια (ἐνήλικος γιός ἢ γιοί ἢ γαμπρός ἀπό θυγατέρα ἢ ἀδελφός τοῦ πεθαμένου συζύγου), καί σέ περιπτώσεις πού τὸ νοικοκυριὸ διέθετε σχετικὰ ὑπολογίσιμη περιουσία⁵⁴. Καθὼς ή φορολογία βάραινε ἀποκλειστικά τὰ περιουσιακά στοι-

50. Ὁ.π.

51. Ἀναφέρομαι κυρίως στοῦ Κατάστιχο τῶν Θηβῶν καί στὰ ἔγγραφα τῆς Πάτιμου καί τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Γιὰ τὸ Κατάστιχο τῶν Θηβῶν, σπουδαῖο κείμενο τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ., στοῦ ὁποῦ καταγράφονται ἔκτος ἀπὸ τοὺς μεγάλους γαιοκτῆμονες καί ἐλεύθεροι χωρικοὶ κάτοχοι γαιῶν, βλ. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes*, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 83 (1959) 1-166 (=Ἐτιudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, Νο Ι). Γιὰ τὰ ἔγγραφα τῆς Πάτιμου, κυρίως τὰ πρακτικά τῶν δημοσίων λειτουργῶν 11ου-13ου αἰ., πού περιέχουν καταλόγους χωρικῶν, παροίκων καί μισθίων, βλ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτιμου. Β' Δημοσίων Λειτουργῶν*, Ἀθήνα 1980. Γιὰ τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους βλ. τίς ἐκδόσεις στήν παρισινή σειρά *Archives de l'Athos*, πού παρέχουν πλουσιώτατο ὕλικό γιὰ τήν ἐποχή πού ἐξετάζουμε.

52. ΑἴΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton New Jersey 1977, σ. 92 κέ. = *Ἡ ἀγροτική κοινωνία στήν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχή*, ἑλλ.γλ. μετάφρ., Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1987, σ. 124-132, μέ βάση τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους, κυρίως τοῦ 13ου καί 14ου αἰ.

53. Πρβλ. ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΟΥ, *Τίτλοι καί ἐπαγγελματικά ὀνόματα γυναικῶν στοῦ Βυζάντιο*, σ. 216-7. Γιὰ τὸν ὄρο βοϊδάτισσα βλ. Ε. GRANSTREM - Ι. MEDVEDEV - DENISE PAPACHRYSSANTHOU, *Fragment d'un praktikon de la région d'Athènes (avant 1204)*, *REB* 34 (1976) 39-40 (B, 6, 8, 19). Πρβλ. ΑἴΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία*, σ. 92, 201 κ.ά.

54. Βλ. π.χ. ἔγγραφα Πάτιμου Β', ἔγγρ. 50 (τοῦ 1073), στ. 144-145, ἔγγρ. 65 (τοῦ 1354), στ. 14-15. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Le cadastre de Thèbes*, σ. 48 (B 4-9), 50 (B 26-28a), 51 (B 56-57). GRANSTREM - MEDVEDEV - PAPACHRYSSANTHOU, *Fragment d'un praktikon*, σ. 39 (B, 6). Πρβλ. ΑἴΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία*, σ. 126-127.

χεία και όχι το άτομο, τὰ νοικοκυριά που είχαν επικεφαλής χήρες φορολογούνταν με τὸν ἴδιο τρόπο και με τὸ ἴδιο μέτρο, ὅπως και οἱ ἀντίστοιχες φορολογικὲς μονάδες που είχαν ἀρχηγὸ ἕναν ἄντρα⁵⁵. Ἡ χήρα χωρική –ὅπως και ἡ ἀνύπανδρη– εἶχε δικαίωμα στὴν προβλεπόμενη ἀπο τὸν νόμο κληρονομιά, εἶχε ἐπίσης τὸ δικαίωμα τῆς ιδιοκτησίας και τῆς διαχείρισης τῆς περιουσίας της και ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὴν καταβολὴ τῶν φόρων, πράγμα που ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εὐθύνη θὰ εἶχε και συμμετοχὴ στὶς τυχόν συναλλαγές που προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ιδιοκτησίας της.

Διαπιστώνουμε ἐπομένως ὅτι ἡ γυναίκα στὸ Βυζάντιο, σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς κοινωνικῆς κλίμακας, ἰδιαίτερα τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορίας, μποροῦσε νὰ ἀσκεῖ ποικίλα ἐπαγγέλματα, νὰ ἔχει ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις και ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴν παραγωγικὴ διαδικασία και στὴν οἰκονομία τῆς χώρας. Ὡστόσο δὲν φαίνεται νὰ εἶχε προοπτικὴ κοινωνικῆς ἀνέλιξης βαιομένης στὴν ἐπαγγελματικὴ τῆς δραστηριότητα και σε καμιά περίπτωση δὲν μποροῦσε νὰ ἀναλάβει δημόσιο ἀξίωμα, οὔτε νὰ γίνεῖ δικαστής, τραπεζίτης ἢ χρηματιστής⁵⁶.

Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴ Δύση. Πολὺ διαφωτιστικὴ γιὰ τὸ θέμα εἶναι ἐπίσης ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία και τὴν οἰκονομία τῆς Δύσης, ὅπου παρὰ τὴ μεγάλη τότε πολιτικὴ κατάτμηση σὲ κράτη, κρατίδια και ἀνεξάρτητες πόλεις παρατηρεῖται σχετικὴ ὁμοιομορφία στὴ δομὴ και τὴν οἰκονομία τους, ἀφοῦ οἱ κρατοῦσες οἰκονομικὲς συνθήκες ἦταν γενικὰ παρόμοιες. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀπὸ τὸ 1000 ὡς τὸ 1300 συντελέστηκε στὴ Δύση μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἐξέλιξη: αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ⁵⁷ και τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς και μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας. Συγκεκριμένα, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ

55. Ὡστόσο τὸν 15ο αἰ. ἀναφέρονται νοικοκυριά με επικεφαλῆς χήρα χωρική, που κατέβαλλαν χαμηλότερο φόρο: βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ, *The Role of Women in Byzantine Society*, σ. 248 σημ. 74. - Σημειώνουμε ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, τὰ νοικοκυριά που διηύθυναν οἱ χήρες φορολογούνταν με μικρότερο συντελεστὴ, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ὁ κεφαλικὸς φόρος.

56. JOËLLE BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e s.)*, σ. 35. Η ΙΔΙΑ, *La situation juridique de la femme à Byzance*, σ. 149.

57. Γιὰ τὴ μεγάλη δημογραφικὴ ἀνάπτυξη στὴν Εὐρώπη, που ἄρχισε ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. και συνεχίστηκε στὸν ὕστερο Μεσαίωνα, παρὰ τοὺς πολέμους και τὴ θνησιμότητα ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιδημιῶν και κυρίως τῆς πανώλης (τοῦ «μαύρου θανάτου») τοῦ 1347-1350, που ἀποδεκάτισε τοὺς πληθυσμούς, βλ. D. NICHOLAS, *Ἡ ἐξέλιξη τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στὴν Εὐρώπη. 312-1500, ἑλλην. μετάφρ. τῆς ἀγγλ. ἔκδ. (1992), Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1999, σ. 423 κέ., 576-577. Γιὰ τὶς ἐπιδημίες και τὸν μαῦρο θάνατο, ὁ.π., σ. 574-576. Βλ. ἐπίσης CH.-O. CARBONELL et coll. D. BILONGUI - J. LIMOUZIN - F. ROUSSEAU - J. SCHULTZ, *Une histoire européenne de l'Europe, Mythes et fondements (Des origines au XVe siècle)*, Τουλούζη 1999, σ. 228, ὅπου παρέχονται συγκεκριμένα ἀριθμητικὰ στοιχεῖα: στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. ἡ συνεχῆς αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε φθάσει τὰ 74 ἑκατομμύρια, μετὰ τὴν πανώλη μειώθηκε στὰ 52 ἑκατομμύρια και τὸ 1500 ἔφθασε τὰ 67 ἑκατομμύρια.*

παρατηρείται, σέ συνάφεια με τή δημογραφική ανάπτυξη, έκτεταμένη έκχερσωση μεγάλων έπιφανειών, ή όποία συνεχίστηκε ώς τά τέλη του 13ου αϊ. και όδήγησε σταδιακά σέ σημαντική αύξηση τών καλλιεργήσιμων γαιών. Παράλληλα, από τά τέλη του 11ου και κυρίως τόν 12ο αϊ. συντελέστηκε ούσιαστική τεχνική πρόοδος και έφαρμόστηκαν νέες μέθοδοι στην καλλιέργεια, πού αύξησαν τή γεωργική παραγωγή, γεγονός πού προκάλεσε μεγάλες αλλαγές στην οίκονομία και στη δομή τών δυτικών κοινωνιών. Οί τεχνικές πρόοδοι συνέβαλαν α) στον περιορισμό τής άγρανάπαυσης από τó 1/2 στο 1/3 τής καλλιεργήσιμης γής, πράγμα πού, μαζί με τήν έκχερσωση, έπεξέτεινε πολύ τίς δυνατότητες τής καλλιέργειας· β) στην ύπερπαραγωγή, πού επέτρεψε τήν άποθήκευση και διάθεση προϊόντων τής γής, ένω προηγουμένως ή παραγωγή μόλις έπαρκοϋσε για τή συντήρηση τών καλλιεργητών· γ) στην άπελευθέρωση άριθμού έργατικών χειριών. Η ύπερπαραγωγή όδήγησε στην διάθεση του πλεονάζοντος προϊόντος στην άγορά, δηλ. στο έμπόριο, και ή άπελευθέρωση έργατικών χειριών προκάλεσε τή μετακίνηση άτόμων για έξεύρεση εργασίας στις πόλεις, όπου συχνά διοχετεύτηκαν στη βιοτεχνία και τó έμπόριο. Νέες πόλεις ιδρύθηκαν τότε, πού μαζί με τούς ήδη ύπάρχοντες άστικούς οίκισμούς αναπτύχθηκαν έντυπωσιακά, γεγονός πού όφείλεται σέ ποικίλους παράγοντες, πολιτικούς και πολιτιστικούς, κυρίως όμως στο μεγάλο έμπόριο και τήν ώθηση πού έδωσαν οί έμποροι στην άστική οίκονομία⁵⁸. Η κοπή και κυκλοφορία τόν 13ο αϊ. ισχυροϋ νομίσματος σέ άργυρο και στη συνέχεια σέ χρυσό από τούς ήγεμόνες τής Γερμανίας και τής Γαλλίας και από τίς πόλεις Βενετία, Φλάνδρα, Γένουα, Φλωρεντία⁵⁹, όδήγησε στη νομισματική άπεξάρτηση τής Δύσης, διευκόλυνε και ένίσχυσε τίς οικονομικές συναλλαγές, πού διευρύνθηκαν έντυπωσιακά τόσο σέ έμπορεύσιμα είδη όσο και σέ έκταση και άρχισαν νά καλύπτουν μεγάλες άποστάσεις, ένω προηγουμένως είχαν τοπικά περιορισμένη έμβέλεια. Τήν ίδια έποχή συνέβησαν ούσιαστικές καινοτομίες στον τρόπο διεξαγωγής του έμπορίου και στη μέθοδο τών συναλλαγών με τήν εισαγωγή του τραπεζικού συστήματος και τών συναλλαγματικών. Η έξέλιξη αυτή προκάλεσε ευρύτερη κυκλοφορία τών αγαθών, βελτίωσε τó βιοτικό επίπεδο και επέδρασε στη δομή τής κοινωνίας και στη διεθνοποίηση του έμπορίου. Από τότε δημιουργήθηκε ένα περιφερειακό έμπορικό δίκτυο με οίκονομική αλληλεξάρτηση⁶⁰. Οί νέες αυτές συνθήκες είχαν

58. Βλ. CH.-O. CARBONELL et coll., Une histoire européenne de l'Europe, σ. 241-244.

59. D. NICHOLAS, Η έξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, σ. 457-8 και J. HEERS, Précis d'Histoire du Moyen Age, Παρίσι (PU) 1968, σ. 126-127, με τή χρονολογία τής κοπής τών νομισμάτων.

60. Η περίπτωση τής τευτονικής Χάνσα είναι χαρακτηριστική: δημιουργήθηκε στα τέλη του 13ου αϊ. από τήν ένωση έμπορων τών πόλεων τής Βόρειας Θάλασσας και τής Βαλτικής. Με τήν ώθηση πού έδωσε στο έμπόριο αυτών τών περιοχών, τόν επόμενο αιώνα άριθμοϋσε 70-80 πόλεις, με

σάν αποτέλεσμα να αναπτυχθούν οι πόλεις στην περιφέρεια και να δημιουργηθούν μεγάλα αστικά και έμπορικά κέντρα, ιδιαίτερα στη Βόρεια Ιταλία (Βενετία, Γένοβα, Μιλάνο, Φλωρεντία κ.ά.), στην Κεντρική Ευρώπη (Βορύγη, Γάνδη, Φραγκφούρτη, Κολωνία, Άμβουοργο, Λυβέκη κ.ά.), αλλά και στη Γαλλία (Παρίσι, Ρουέν, Λυόν, κ.ά.), την Άγγλία (Λονδίνο, Μπρίστολ, Νιούκασλ κ.ά.), την Ισπανία⁶¹.

Οι αλλαγές στην οικονομία των δυτικών πόλεων, οι ανάγκες του διευρυνόμενου εμπορίου και οι γενικότερες πολιτικές συνθήκες, αλλά κυρίως οι διαρκείς και γενικευμένοι πόλεμοι⁶², που αναπόφευκτα περιορίζαν την ανδρική παρουσία, έπληθύναν τη θέση της γυναίκας και προκάλεσαν τη συμμετοχή της στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, παρατηρείται ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις γυναίκες της αριστοκρατίας και τις γυναίκες της μέσης και κατώτερης κοινωνικής τάξης. Ενώ οι γυναίκες των ευγενών, στις ανώτερες τάξεις των πόλεων, περιορίζονταν συνήθως στο νοικοκυριό τους και μόνον όταν απουσίαζε ο άνδρας τους αναλάμβαναν ενεργό ρόλο στην οικογενειακή επιχείρηση, στους αστούς, και γενικά στις μεσαίες και κατώτερες κοινωνικές ομάδες, αναφέρονται συχνά γυναίκες που εργάζονταν είτε βοηθώντας τον σύζυγό τους είτε ανεξάρτητα⁶³. Ειδικά στην περίπτωση της χήρας, φαίνεται ότι μετά το θάνατο του συζύγου τους οι γυναίκες αποκτούσαν ορισμένα δικαιώματα, τα οποία δεν είχαν όσο ζούσε ο άνδρας τους. Σε ορισμένες πόλεις είχαν μάλιστα θεσπιστή ειδικοί νόμοι, που καθόριζαν το «δικαίωμα της χήρας», το οποίο μεταξύ άλλων τους έδινε τη δυνατότητα να συνεχίσουν το επάγγελμα του αποθανόντος συζύγου τους, κυρίως αν είχαν προηγουμένως εργαστή κοντά του⁶⁴. Στο αστικό περιβάλλον των περισσότερων δυτικών

κυριότερες τη Λυβέκη, το Άμβουοργο, την Κολωνία: βλ. D. NICHOLAS, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, σ. 458-459, 602-603.

61. Για την αύξηση του πληθυσμού και της γεωργικής παραγωγής, την προϋπόθεση ανάπτυξη της οικονομίας στη Δύση από τον 11ο ως τον 14ο αιώνα και για την ανάπτυξη των πόλεων, βλ. ένδεικτικά J. HEERS, *Précis d'Histoire du Moyen Âge*, σ. 112-122, 123-134. D. NICHOLAS, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, κυρίως σ. 434 κέ., 569 κέ. J. CARPENTIER -F. LEBRUN, *Histoire de l'Europe*, Παρίσι 1989, σ. 156-159.
62. Οι συγκρούσεις άφορουν κυρίως στον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο και στη διατήρηση των κερτημένων εδαφών ή των οικονομικών προνομίων: αγγλογαλλικός εκατονταετής πόλεμος για την κυριαρχία της ΒΔ. Ευρώπης· ιταλοαραβικός πόλεμος για τον έλεγχο της Δυτικής Μεσογείου· πόλεμος της Χάνσα με τα σκανδιναβικά κράτη για τον έλεγχο της Βαλτικής κ.ά.: βλ. J. CARPENTIER -F. LEBRUN, *Histoire de l'Europe*, σ. 195 κέ.
63. D. NICHOLAS, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου*, σ. 611 κέ.
64. Συνολικά για το θέμα βλ. τελευταία την έμπεριστατωμένη μελέτη της EDITH ENNEN, *Frauen im Mittelalter*, κυρίως σ. 150-195, όπου εξετάζεται διεξοδικά (με πλούσια βιβλιογραφία) η θέση της γυναίκας και η ενεργός συμμετοχή της στο εμπόριο και σε συγκεκριμένα βιοτεχνικά επάγγεματα τον ύστερο Μεσαίωνα (1250-1500), κυρίως στις μεγάλες πόλεις της Κεντρικής και Δυτικής

πόλεων οί γυναίκες και ειδικότερα οί χήρες είχαν τή δυνατότητα νά ασκοῦν ἀνεξάρτητα ποικίλα ἐπαγγέλματα, και ὄχι μόνο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν διατροφὴ και τὴν ἔνδυση μικρεμπορίου⁶⁵. Ἔτσι π.χ. στὸ Παρίσι, ἀπὸ τὰ κατάστιχα τῶν συντεχνιῶν τῶν ἐτῶν 1296-1313, συνάγεται ὅτι πολλὲς γυναίκες ἐργάζονταν ὄχι μόνον ὡς μοδίστρες, κλωστρίες, ἔμποροι ὑφασμάτων, ταβερνιάρισσες, πανδοχεῖς, ἰδιοκτῆτριες ξενόνων και ὑπηρέτριες, ἀλλὰ και ὡς χρυσοχόοι και κηροποιοί⁶⁶, δύο ἐπαγγέλματα ἰδιαίτερα σημαντικά, μὲ αὐξημένες εὐθύνες ποὺ προϋπέθεταν τὸν ἔλεγχο τῆς ἐξουσίας ἢ ἐξαριτόνταν ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ ἀντίστοιχου διακρατικοῦ ἔμπορίου⁶⁷. Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. ἀναφέρονται γυναίκες, ὄχι πάντοτε χήρες, ποὺ συνῆπταν ἐμπορικὰ συμβόλαια⁶⁸, ἀσκοῦσαν ἐμπόριο μεγάλων ἀποστάσεων, ἦταν μέτοχοι σὲ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις⁶⁹ και σὲ πλοιοκτησίες. Πιὸ συχνὰ βέβαια οί γυναίκες τῶν δυτικῶν πόλεων ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ὑφαντικὴ και τὴ μεταξοτεχνία· στὴν περίπτωσι αὐτὴ μποροῦσαν νά συντηροῦν ἐργαστήρια μὲ ἀρκετὰ πολυάριθμο προσωπικό, μὲ εἰδικευμένες και μαθητευόμενες ἐργάτριες, ὅπου οί ὄροι ἐργασίας και οί ἀμοιβαῖες ὑποχρεώσεις καθορίζονταν μὲ ἀκριβεία ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς κάθε πόλης⁷⁰. Ἡ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὴ βιοτεχνία και τὸ ἐμπόριο σημαίνει ὅτι εἶχαν δικαιώματα «πολίτη», γιατί, σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα τῶν δυ-

Εὐρώπης. Ἰδιαίτερα ἐξετάζονται τὰ δικαιώματα και οί δραστηριότητες τῶν χηρῶν - γὰ τὸ δίκαιο τῆς χήρας βλ. κυρίως σ. 148-149. Βλ. ἐπίσης EDITH ENNEN, *Die Frau in der mittelalterlichen Stadtgesellschaft Europas*, *Hansische Geschichtsblätter* 98 (1986) 1-22. D. NICHOLAS, Ἡ ἐξέλιξι τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου, σ. 612.

65. Πρβλ. A. HIGOUNET, *La femme du moyen âge en France dans la vie économique et sociale*, *Histoire mondiale de la femme*, τ. Β', Παρίσι 1966, σ. 154 κέ., σ. 165: συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὴν παραγωγὴ και στὴ διακίνηση εἰδῶν διατροφῆς στὴ Γαλλία τοῦ ὕστερου Μεσαίωνα.

66. D. NICHOLAS, Ἡ ἐξέλιξι τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου, σ. 612.

67. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ χρυσοχόου συνδεόταν ἄμεσα μὲ τὴν κοπὴ τῶν νομισμάτων και τὶς συναλλαγές· γι' αὐτὸ ὑπῆρχε ἔλεγχος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ὥστε νά ἀποτραπῆ τυχὸν αἰσχροζέδια ἢ και παραχάραξι: πρβλ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Commerce et monnaie en Serbie au XIVe siècle. Le témoignage du Zakonik d'Étienne Duchan*, *Χρῆμα και ἀγορὰ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων 13ος-15ος αἰ.* Διεθνὲς Συμπόσιο Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν / ΕΙΕ, Πρακτικά, (ὑπὸ ἐκτύπωσι): πρβλ. τὰ ἀρθρα τοῦ Ζάκονικ Ρ168-170/ Β163-166/ Α158-161. Ἐξ ἄλλου τὸ ἐμπόριο τοῦ κεραιοῦ, περιζήτητου τότε στὴ Δύση, ἐντασσόταν σὲ ἓνα ἐκτεταμένο ἐμπορικὸ δίκτυο βασισμένο σὲ διακρατικὲς συμφωνίες, μὲ κύριους παράγοντες τὴ Βενετία και τὴ Γένοβα: βλ. ἐνδεικτικὰ F. PEGOLOTTI, *La pratica della mercatura*, ἔκδ. Evans, Cambridge Mass. 1936, σ. 42, 43.

68. Πρβλ. M. BALARD, *La Romanie génoise (XIIe-début XVe siècle)*, Γένοβα 1978, σ. 517: στὰ γενουατικὰ ἀρχεῖα τῆς ἐποχῆς, σὲ 202 ἐμπορικὰ συμβόλαια, ποὺ ἀντιπροσώπευαν τὸ 3,1% τῶν τότε ἐπενδύσεων, ἀναφέρονται γυναίκες, οί ὁποῖες ἐνεργοῦσαν ἢ στὸ ὄνομα τοῦ συζύγου τους ποὺ ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴ Γένοβα, ἢ ὡς χήρες και κηδεμόνες τῶν ἀνήλικων παιδιῶν τους, ἢ σπανιότερα ὡς ἀνεξάρτητα ἄτομα.

69. EDITH ENNEN, *Frauen im Mittelalter*, κυρίως σ. 151. (βλ. εἰς. 2).

70. Ὁ. π., σ. 159 κέ.

τικῶν πόλεων τῆς ἐποχῆς, δὲν μπορούσε κανεὶς νὰ ἔχει ἐμπορικὲς δραστηριότητες, ἂν δὲν ἦταν πολίτης μιᾶς πόλης, μὲ τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις πού τοῦτο συνεπαγόταν – ἄς σημειωθῆ ὅτι ἡ διαμονὴ σὲ μιὰ πόλη δὲν παρείχε αὐτόματα στὸ ἄτομο καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη, ιδιότητα πού οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσε προνόμιο τὸ ὁποῖο ἀποκτοῦσε ἂν πληροῦσε ὀρισμένες προϋποθέσεις. Εἶναι ἐπομένως πολὺ σημαντικό ὅτι πολλὲς γυναῖκες πού εἶχαν οἰκονομικὴ δραστηριότητα ἀναφέρονται ρητὰ στὶς πηγὲς καὶ σὲ ἐγγράφα τῆς ἐποχῆς ὡς *cives* καὶ στὴν περίπτωση πού ἐργάζονταν μαζὶ μὲ τὸν ἄνδρα τους ὡς *concives*⁷¹. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις οἱ γυναῖκες εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ δικαιοπρακτοῦν καὶ νὰ συναλλάσσονται, ἀκόμη καὶ νὰ εἶναι μέλη συντεχνιῶν καὶ πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι ἡ ἔνταξη στὴ συντεχνία παρείχε αὐτόματα δικαιοπρακτικὴ ἀρμοδιότητα καὶ συμμετοχὴ στὶς ἐλευθερίες τῆς πόλης.

Ἐπομένως στὴ Δύση στὸν ὕστερο Μεσαίωνα ἡ γυναίκα καὶ ἰδιαίτερα ἡ χήρα, συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὴν οἰκονομία καὶ τὴν παραγωγικὴ διαδικασία καὶ φαίνεται ὅτι ἡ ἐργασία τῆς ἐντασσόταν σὲ καθορισμένα θεσμικὰ πλαίσια. Πατὶ ἡ ταχεία ἀνάπτυξη τῶν πόλεων σὲ ἀνεξάρτητες κοινότητες, ἰδιαίτερα στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ τὴ Βόρεια Ἰταλία, ἔθεσε αὐτόματα ὀρισμένα προβλήματα ὀργάνωσης καὶ ἐπέβαλε τὴ θέσπιση κανόνων γιὰ τὶς διάφορες οἰκονομικὲς δραστηριότητες. Ἐπομένως δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ παραχώρηση συγκεκριμένων προνομίων ἢ γιὰ σιωπηρὴ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὴν κοινότητα καὶ τὴν ἐξουσία συγκεκριμένων δραστηριοτήτων τῶν γυναικῶν, οὔτε μόνο γιὰ τὴν βαθμιαία προσαρμογὴ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν καὶ τῆς ἐξελισσόμενης κοινωρίας· πρόκειται γιὰ τὴν διαμόρφωση καθεστῶτος ἐλεύθερων ἀτόμων τῶν πόλεων (πρβλ. τὴ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση: *Stadtluft macht frei*, ὁ ἀέρας τῆς πόλης ἐλευθερώνει), πού ὀργάνωναν αὐτόνομα τὴ λειτουργία τῶν ποικίλων ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν δραστηριοτήτων τους⁷². Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐντάσσεται καὶ ὁ ρόλος τῆς γυναίκας στὴ Δύση.

Ἡ χήρα κλώστρια στὴ Σερβία. Μετὰ τὴ σύντομη αὐτὴ ἀναφορὰ στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς γυναίκας στὸ Βυζάντιο καὶ στὴ Δύση, μπορούμε, ἐξετάζοντας τὴν περίπτωση τῆς χήρας κλώστριας στὴ Σερβία, νὰ ὑποθέσουμε μὲ πολλὴ πιθανότητα ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Δύσης εἶχε ἤδη διαμορφωθῆ μιὰ πραγματικότητα, τὴν ὁποία τὸ Ζάκονικ κωδικοποίησε ἢ ὅτι οἱ συντάκτες τοῦ Ζάκονικ ἀντιμετώπισαν τὴν περίπτωση ἐπηρεασμένοι ἀπὸ ἀνάλογες ρυθμίσεις καὶ πρακτικὲς τοῦ Βυζαντίου καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα συστήματα τῶν δυτικῶν πόλεων. Ἄλλωστε οἱ δυτικὲς ἐπιδράσεις στὴν οἰκονομία εἶχαν ἐνισχυθῆ ἀπὸ τὴ δραστηριότητα καὶ

71. Ὁ. π., σ. 180-181.

72. Πρβλ. CH.-O. CARBONELL et coll., Une histoire européenne de l'Europe, σ. 245-247.

τήν ενεργό παρουσία δυτικών εποίκων και εμπόρων στα σερβικά εμπορικά κέντρα.

Τίθεται όμως το ερώτημα γιατί από όλα τα επαγγέλματα ο Κώδικας αναφέρεται μόνο στην κλώστρια και ειδικά στη χήρα; Κι ακόμη τί σημαίνει κοινωνικά ότι ήταν ελεύθερη και γιατί συγκρίνεται ή κοινωνική της υπόσταση με την ελευθερία του ιερέα; Η ειδική αναφορά στην κλώστρια ανταποκρίνεται στη σημασία που απέδιδαν τότε στη Σερβία στη συγκεκριμένη βιοτεχνική εργασία, την οποία η χήρα βιοτέχνης μπορούσε να άσκει αυτοδύναμα, όπως συνέβαινε σε αντίστοιχες περιπτώσεις στο Βυζάντιο και στη Δύση. Έξ' άλλου, όπως ήδη ειπώθηκε, η αναφορά στο Ζάκονικ, σέ ένα δηλ. θεμελιώδες νομικό κείμενο της Σερβίας, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η χήρα κλώστρια είχε κάποια νομική κατοχύρωση και κοινωνική υπόσταση. Μπορούμε ακόμη με κάθε επιφύλαξη να υποθέσουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις είχε τη δυνατότητα να διαδεχθή τον άνδρα της στη συγκεκριμένη εργασία και να συνεχίσει κατά τη χηρεία της το έργο του, π.χ. ένα εργαστήριο-κλωστήριο, όπου πιθανώς εργαζόταν προηγουμένως κάτω από την ευθύνη του, όσο εκείνος ζούσε. Αν η υπόθεση αυτή ευσταθή, τούτο σημαίνει ότι στη Σερβία του 14ου αϊ. η χήρα κλώστρια είχε ίσως το δικαίωμα να κληρονομήσει και να συνεχίσει την εργασία του άνδρα της, όπως συνέβαινε σε ανάλογες περιπτώσεις στις δυτικές πόλεις.

Άλλα η διάταξη του Κώδικα τονίζει ότι η χήρα κλώστρια ήταν *ελεύθερη*. Για να κατανοήσουμε τη σημασία και το περιεχόμενο αυτής της ελευθερίας είναι χρήσιμο να υπενθυμίσω τις βασικές συνιστώσες στη δομή της κοινωνίας, που στο μεσαιωνικό Σερβικό κράτος παρουσίαζε πολλές αντιθέσεις. Από τον Κώδικα και άλλες πηγές της εποχής διαπιστώνεται με σαφήνεια η συνύπαρξη διαφορετικών κοινωνικά και οικονομικά ομάδων και διαφορετικών οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων, γεγονός που οφείλεται στην παραδοσιακή δομή της κοινωνίας αλλά και στην πολιτική συγκυρία και τις νέες οικονομικές συνθήκες. Από τη μιά δηλ. υπήρχαν οί άρχοντες μεγάλοι γαιοκτήμονες, λαϊκοί και εκκλησιαστικοί, κάτοχοι μεγάλων κτημάτων κατά πλήρη κυριότητα (*baština*) με εξαρτημένους χωρικούς και δούλους, όπου η όλη οργάνωση, παρά την προσπάθεια παρέμβασης και ελέγχου εκ μέρους του κράτους, περιείχε σαφή φεουδαρχικά στοιχεία και από την άλλη υπήρχαν οί άνεξάρτητοι χωρικοί-ελεύθεροι καλλιεργητές, που είχαν και αυτοί το κληρονομικό δικαίωμα να κατέχουν γη κατά πλήρη κυριότητα (*baština*)⁷³.

73. Βλ. αναλυτικά ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Το Ζάκονικ του Στέφανου Δουσάν έκφραση της κοινωνίας και της οικονομίας της Σερβίας τον 14ο αϊ., Βυζαντινά* 21 (2000) κυρίως σ. 296 κέ., 300 κέ., με τη βιβλιογραφία.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς σαφῶς διακριτὲς κοινωνικὲς ὁμάδες, στὸν Κώδικα ἀναφέρονται ρητὰ πόλεις (*gradi*) καὶ χωριά (*sela*) ἀνεξάρτητα, πού δὲν ἀνήκαν στὴ μεγάλη γαιοκτησία καὶ ὄπου κατοικοῦσαν ἔμποροι καὶ τεχνίτες, ἐργάτες καὶ χωρικοί. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου καὶ κυρίως τὸν 14ο αἰ., μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Σερβίας καὶ τὴ διείδουση δυτικῶν οἰκονομικῶν παραγόντων, οἱ πόλεις ἄρχισαν νὰ ἀναπτύσσονται ὡς αὐτόνομες οἰκονομικὲς μονάδες καὶ ὅτι τότε δημιουργήθηκαν νέα ἐμπορικὰ κέντρα καὶ ἀγορές, κυρίως κοντὰ στὰ μεταλλεῖα. Στὰ ἐμπορικὰ αὐτὰ κέντρα, πού τότε δημιουργήθηκαν ἢ ἀναπτύχθηκαν, οἱ κάτοικοι, Σέρβοι ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ξένοι ἔμποροι καὶ ἔποικοι, εἶχαν ἓνα προνομιακὸ καθεστῶς, κατοχυρωμένο ἀπὸ τὸ κράτος. Τὰ ἐμπορικὰ κέντρα, οἱ πόλεις καὶ τὰ χωριά ἐντάσσονταν βέβαια διοικητικὰ στὸ κρατικὸ διοικητικὸ σύστημα μὲ ὅλες τὶς υποχρεώσεις πού αὐτὸ συνεπαγόταν⁷⁴, εἶχαν ὅμως δική τους ὄντοτητα, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ. Εἶχαν τὶς δικές τους δομὲς καὶ τὴ δική τους ἐμπορικὴ καὶ βιοτεχνικὴ δραστηριότητα καὶ σημαντικὰ προνόμια, πού ἡ οἰκονομία τῆς χώρας καὶ ἄλλες πολιτικὲς σκοπιμότητες εἶχαν ἐπιβάλλει καὶ ἐνισχύσει, εἴτε ὑπὸ τὴν ἐπίδραση προτύπων τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς παρουσίας δυτικῶν ἐποίκων, εἴτε ἐξ αἰτίας τῆς ἐνσωμάτωσης στὸ Σερβικὸ κράτος βυζαντινῶν-ἐλληνικῶν περιοχῶν μὲ τὴν προϋπάρχουσα οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους δομὴ. Οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων-ἐμπορικῶν κέντρων ἦταν ἐλεύθεροι, εἴτε ἦταν ἔμποροι καὶ βιοτέχνες, εἴτε ἐργάτες καὶ χωρικοί, καὶ δὲν ἐντάσσονταν στὸ σύστημα τῆς μεγάλης γαιοκτησίας καὶ τῶν ἐξαρτημένων χωρικῶν⁷⁵. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ Κώδικας τοὺς ὀνομάζει «πολίτες» (ὁ ὄρος εἶναι *gratsanin*⁷⁶, ἀπὸ τὴ λέξη *grad* πού σημαίνει πόλη), χρησιμοποιεῖ δηλ. ὄρο ἀντίστοιχο μὲ τὸν ὄρο *civis*, πού, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, μαρτυρεῖται στὶς δυτικὲς πηγές. Τοῦτο βέβαια δὲν σημαίνει ὅπωςδήποτε ὅτι ὁ ὄρος εἶχε στὴ Σερβία τὸ ἴδιο εἰδικὸ βάρος ἀπὸ ἄποψη οἰκονομικῆς αὐτονομίας καὶ κοινωνικῆς ὑπόστασης μὲ τὸν ἀντίστοιχο ὄρο τῶν πόλεων τῆς Δύσης.

Ἀνάμεσα στὶς βιοτεχνικὲς ἐργασίες τῶν σερβικῶν πόλεων ἦταν καὶ ἡ ὑφαντικὴ. Ἡ γενικότερη οἰκονομικὴ δραστηριότητα στὴ Σερβία τοῦ 14ου αἰ. ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι αὐτὸς ὁ τομέας τῆς βιοτεχνίας, μὲ δεδομένη τὴ ζήτηση στὶς διεθνεῖς ἀγορές, ἦταν ιδιαίτερα ἀνεπτυγμένος. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανὸν ὅτι στὰ ἐμπορικὰ κέντρα ὑπῆρχαν ἐργαστήρια ὑφαντικῆς, στὰ ὁποῖα θὰ ἐργάζονταν καὶ γυναῖκες, καθὼς ἡ ὑφαντικὴ καὶ οἱ συναφεῖς εἰδικότητες ἦταν κατ' ἐξοχὴν γυναικεῖα ἀσχολία. Γνωρίζουμε ἐξ ἄλλου ὅτι του-

74. Ζάκονικ, ἀρθρα PAB 63, P157/A147/B152, P178/B174.

75. Βλ. ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Τὸ Ζάκονικ τοῦ Στέφανου Δουσάν, σ. 304-306.

76. Ζάκονικ, ἀρ. PAB 63 κ.ἀ.

λάχιστον στα μεγάλα κέντρα της Σερβίας είχε αρχίσει να οργανώνεται η βιοτεχνική παραγωγή και είχαν διαμορφωθεί κάποια θεσμικά πλαίσια⁷⁷ και ότι υπό την επίδραση του δυτικού παράγοντα είχαν αρχίσει να συγκροτούνται συντεχνίες⁷⁸. Αλλά η σημερινή κατάσταση της έρευνας δεν παρέχει στοιχεία για να υποστηρίξουμε ότι οι ύφαντες και οι ύφαντριες είχαν οργανωθεί σε συντεχνίες, όπως συνέβαινε στη Δύση και ίσως στο Βυζάντιο⁷⁹.

Το Ζάκονικ τονίζει, όπως είπαμε, ότι η χήρα κλώστρια ήταν έλευθερη, έπομένως δεν μπορούσε να είναι εξαρτημένη χωρική ή δούλη. Αν κρίνουμε από τα συστήματα στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, όπου η συμμετοχή των κατοίκων εμπόρων και βιοτεχνών στην οικονομία της πόλης τους παρείχε τα δικαιώματα του πολίτη και τις ελευθερίες της πόλης, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και στην περίπτωση της Σεβίδας κλώστριας, ή ελευθερία της συνδέεται με τη συμμετοχή της στην βιοτεχνική παραγωγή της πόλης όπου κατοικούσε και εργαζόταν.

Ο Κώδικας παρομοιάζει την κοινωνική υπόσταση της χήρας κλώστριας με την ελευθερία του ιερέα. Η σύγκριση αυτή δεν γίνεται βέβαια για να της προσδώσει κύρος, αλλά για να προσδιορίσει το περιεχόμενο της ελευθερίας της, που προφανώς δεν ήταν απεριορίστη, αλλά καθοριζόταν από κάποιους όρους, τους ίδιους που καθόριζαν και την ελευθερία του ιερέα. Οι σχετικές με τον ιερέα διατάξεις του Κώδικα (P31, 65 /A38-39 /B32-33) μπορούν να διαφωτίσουν το θέμα⁸⁰: σ' αυτές αναφέρεται ρητά ότι οι ιερείς είχαν το δικαί-

77. Έτσι π.χ. στο Novo Brdo, το πιο σημαντικό μεταλλευτικό και έμπορικό κέντρο της Σερβίας, ειδικός νόμος καθόριζε όχι μόνο την όλη διαχείριση των μεταλλείων (ή εξμετάλλευση των μεταλλείων του Novo Brdo χρονολογείται από το 1326), αλλά και την οργάνωση της πόλης και τις τιμές των βιοτεχνικών εργασιών, πράγμα που υποδηλώνει μία προσπάθεια συστηματοποίησης, έλεγχο αλλά και προστασίας της εργασίας των βιοτεχνών. Για την έκδοση του κειμένου (που χρονολογείται το 1412 αλλά αναπαράγει παλαιότερο κανονισμό), βλ. N. RADOJČIĆ, *Zakon o rudničima despota Stefana Lazareviča* (Ο νόμος για τα μεταλλεία του δεσπότη Στέφανου Λαζάρεβιτς), Βελιγράδι 1962. Πρβλ. DEŠANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Le développement économique des agglomérations urbaines sur le territoire actuel de la Yougoslavie du XIIIe au XVe siècle, Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, II, Αθήνα 1972, σ. 171.

78. Αρχικά οι συντεχνίες των εμπόρων και των βιοτεχνών, που ήταν ολιγαρχίες, οργανώνονταν με βάση την εθνικότητα ή τη θρησκεία και όχι το επάγγελμα. Με εξαίρεση τους μεταλλωρύχους, που οργανώθηκαν νωρίς με πρότυπο την αντίστοιχη οργάνωση της Κεντρικής Ευρώπης, οι πραγματικές επαγγελματικές συσσωματώσεις θα εμφανιστούν αργότερα: πρβλ. F. W. CARTER, *Urban development in the Western Balkans 1200-1800, A Historical Geography of the Balkans*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη-Σάν Φρανσίσκο 1977, σ. 173-174. DEŠANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *ό.π.*, σ. 169, 173.

79. Βλ. τον σχετικό προβληματισμό παραπάνω, σ. 156 και σημ. 27.

80. D. DINIĆ-KNEŽEVIĆ, *Prilog proučavanju sveštenstva u srednjovekovnoj Srbiji* (Προσθήκη στη μελέτη του κλήρου στη μεσαιωνική Σερβία), *Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu* 11/1 (1968), σ. 51-61.

ωμα να έχουν γη κατά πλήρη κυριότητα (*baština*) και ότι αυτοί ήταν ελεύθερα άτομα. Γενικά από τη μελέτη του Κώδικα προκύπτει ότι το δικαίωμα κατοχής γης κατά πλήρη κυριότητα προϋπέθετε πάντοτε την ατομική ελευθερία. Όμως το Ζάκονικ προσθέτει ότι «κανένας ιερέας δεν μπορεί να εγκαταλείψει τον κύριό του (*gospodar*)» και παράλληλα τονίζει ότι «αν ο ιερέας κατέχει γη κατά πλήρη κυριότητα, ο κύριος της περιοχής δεν έχει το δικαίωμα να τον εκδιώξει, αφού είναι ελεύθερο άτομο». Αυτά τα μέτρα εξασφάλιζαν από τη μιὰ τὸ κύρος και τὴν αξιοπρεπή διαβίωση τοῦ κατώτερου κλήρου και από τὴν ἄλλη τὴν παραμονή τῶν κληρικῶν στὴν περιοχή πού ἱερουργοῦσαν, ἐπομένως τὴν ἀπρόσκοπτη στελέχωση τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν. Διερωτώμαι ἂν και στὴν περίπτωση τῆς κλώστριας ἴσχυαν οἱ ἴδιοι ὅροι, ἂν δηλ. αὐτὴ ἢ ελευθερία τῆς ἔδινε τὸ δικαίωμα νὰ κατέχει κατὰ πλήρη κυριότητα κάποιο περιουσιακὸ στοιχείο, π.χ. μιὰ βιοτεχνία, και ἀκόμη ἂν, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν ἱερέα, κανεὶς δὲν μπορούσε νὰ τὴν εκδιώξει, ἀλλὰ και ἡ ἴδια δὲν μπορούσε νὰ φύγει ἀπὸ τὴν περιοχή πού ζοῦσε και ἐργαζόταν⁸¹.

Πάντως ἡ εἰδικὴ διάταξη γιὰ τὴν κλώστρια δείχνει μὲ σαφήνεια τὴν ιδιαίτερη σημασία πού ἀπέδιδε τὸ κράτος στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς βιοτεχνίας και τὴ δυνατότητα πού εἶχε ἡ γυναίκα, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις, νὰ ἀσκεῖ αὐτόνομα αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα. Τοῦτο βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι μόνον οἱ χῆρες κλώστριες μπορούσαν νὰ ἐργάζονται ἐπαγγελματικά, ἀλλ' ὅτι μόνον αὐτὲς εἶχαν ἀνεξάρτητο ἐπάγγελμα, γιατί προφανῶς ὅσες παντρεμένες ἀσκοῦσαν τὴν ὑφαντικὴ θὰ ἐργάζονταν ὑπὸ τὴν προστασία και τὴν εὐθύνη τοῦ ἀντρα τους. Οἱ πηγὲς δὲν παρέχουν στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὰ δικαιώματα και τὶς ὑποχρεώσεις τῆς χήρας κλώστριας. Ἐμμεσὰ βέβαια μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἐφόσον ἀσκοῦσε αὐτόνομα ἐπάγγελμα εἶχε ὀρισμένα δικαιώματα, πού ἀφοροῦσαν στὶς συναλλαγές, ἀλλὰ και ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὸ δημόσιο.

Τὸ ἐρώτημα ὅμως εἶναι ἂν στὴ Σερβία αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ γυναῖκες μπορούσαν νὰ ἀσκοῦν και κάποιο ἄλλο ἐπάγγελμα και ποιά ἦταν ἡ θέση τους στὴν παραγωγικὴ διαδικασίᾳ. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κώδικας δὲν ἀναφέρεται σὲ ἄλλα γυναικεῖα ἐπαγγέλματα δὲν ἀποκλείει ὅποσδήποτε τὴν ὑπαρξὴ τους.

81. Ἐς σημειωθῆ ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, γιὰ λόγους πολιτικούς και κοινωνικο-οἰκονομικούς, παρατηρεῖται μεγάλη κινητικότητα και τάση φυγῆς τῶν πτωχότερων κυρίως κοινωνικῶν ὁμάδων και γι' αὐτὸ τὸ κράτος ἔπαιρνε ὀρισμένα μέτρα γιὰ νὰ ἐμποδίσει τὴ διαρροὴ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ. Βλ. στὸ Ζάκονικ τὰ ἄρθρα P93,140-141/A95,129-130/B90,135-136, γιὰ τὰ μέτρα πού ἔλαβε τὸ κράτος γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὴ φυγὴ, καθὼς και τὶς ἀυστηρὲς ποινὲς γιὰ τοὺς παραβάτες πού δέχονταν φυγάδες. Γιὰ τὸ θέμα βλ. τὸ συλλογικὸ ἔργο *Migration in Balkan History*, Βελιγράδι 1989, τὰ ἄρθρα τῶν Dr. DRAGOJLOVIC (σ. 61 κέ.), B. KREKIC (σ. 67 κέ.), R. SAMARDŽIĆ (σ. 77 κέ.). Πρὸβλ. MARIA ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Ἡ δημογραφικὴ κατάσταση ἀστικῶν κέντρων τῶν κεντρικῶν Βαλκανίων (15ος-16ος αἰ.), *Βυζαντιακά* 18 (1998) 35.

Μια πρώτη πρόχειρη έρμηνεία θα ήταν ότι υπήρχαν πιθανώς γυναίκες που εργάζονταν βοηθητικά κοντά στον άντρα τους, αλλά δεν είχαν κατά νόμο τη δυνατότητα να συμμετέχουν αυτόνομα σε άλλους κλάδους της βιοτεχνίας. Το θέμα πάντως απαιτεί διερεύνηση.

Από όσα ειπώθηκαν γίνεται φανερό ότι οι κοινωνίες στο Μεσαίωνα δεν ήταν στατικές: υφίσταντο διαρκή εξέλιξη και είχαν τη δυνατότητα προσαρμογής στις απαιτήσεις των καιρών. Σ' αυτή την εξέλιξη ο 11ος αί. αποτελεί σταθμό και για το Βυζάντιο και για τη Δύση και σηματοδοτεί την απαρχή μεγάλων κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών⁸² που κορυφώνονται στον ύστερο Μεσαίωνα, εποχή πλούσια σε ζυμώσεις και αλλαγές στη δομή της κοινωνίας και στην οικονομία. Στο Βυζάντιο, κράτος με μακρό ιστορικό βίο και οργάνωση και με συνέχεια στην ιστορική παράδοση, οι αλλαγές αυτές ακολουθούν μια εξελικτική πορεία, με τις αναγκαίες προσαρμογές και με ρυθμούς που άναμφισβήτητα έγιναν ταχύτεροι τους τελευταίους αιώνες, αλλά χωρίς μεγάλες κοινωνικές ανατροπές, παρά την πολιτική αναστάτωση. Στη Δυτική Ευρώπη οι εξελίξεις είναι περισσότερο έντυπωμα και μεταβάλλουν ουσιαστικά τη δομή των κοινωνιών, διαμορφώνουν νέους θεσμούς και νέα κέντρα και αναδεικνύουν νέους οικονομικούς παράγοντες. Οι νέες συνθήκες επηρέασαν και τη θέση της γυναίκας: τα δικαιώματα και οι δραστηριότητές της αυξήθηκαν ανάλογα με τις ανάγκες της κοινωνίας και της οικονομίας της εποχής.

Στο Σερβικό κράτος, κράτος με σχεδόν δύο αιώνων ανεξάρτητο πολιτικό βίο, οι δραστηριότητες της γυναίκας ήταν πολύ περιορισμένες, συγκριτικά με το αντίστοιχο φαινόμενο στο Βυζάντιο και στη Δύση: στη Σερβία δεν μαρτυρείται, τουλάχιστον με τα σημερινά δεδομένα της έρευνας, ή ποικιλία των επαγγελματιών που οι γυναίκες στο Βυζάντιο μπορούσαν να ασκούν αυτόδύναμα, ούτε ή θεσμική κατοχύρωση και οργάνωση της επαγγελματικής δραστηριότητας των γυναικών των δυτικών πόλεων. Όσοσο, αυτή την εποχή της άκμης ένυπαρχει ή δυναμική μιας γενικότερης εξέλιξης, την οποία μετά το θάνατο του Δουσάν (1355) ανέκοψε ή πολιτική διάσπαση και τελικά ή τουρκική κατάκτηση.

82. Ο GUSTAVE COHEN, *Histoire du Moyen Age*, VIII, σ. 196, χαρακτηρίζει τον 11ο αί. ως "l'âge des genèses", και όρισμένοι τοποθετούν στον 12ο αί. μια πρόωμη αναγέννηση, μια «πρώτο-αναγέννηση»: βλ. π.χ. H. HASKINS, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge Mass. 1927. EVA MATHEWS SANFORD, *The Twelfth Century Renaissance or Proto-Renaissance*, *Speculum* 26 (1951) 635-642.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

CFHB : Corpus Fontium Historiae Byzantinae.

DOP : Dumbarton Oaks Papers.

JÖB : Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.

JGR : Ι.-Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus Graecoromanum*, I-VIII, Ἀθήνα 1931.

MM. : Fr. MIKLOSICH - I. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I-VI, Βιέννη 1860-1890.

PG : MIGNE, *Patrologia Graeca*.

REB : Revue des Études Byzantines.

*Παράσταση γριάς πού πωλεί κάποιο υγρό σέ δοχεῖα (Μονή Βλαχέρνας Ἄρτας)
(Τὴ φωτογραφία παραχώρησε
ἡ ἐπίτιμος ἔφορος Κυρία Μυρτάλη Ἀχεμιμάστου-Ποταμιάνου).*

Παρόστια γυναικας έμπόρου (Δυτική Ευρώπη - ύστερος Μεσαίωνας)
(βλ. Edith Emmen, Frauen im Mittelalter)

RÉSUMÉ

LA CONTRIBUTION DE LA FEMME À L'ÉCONOMIE DU MOYEN ÂGE TARDIF (Le cas de la filandrière serbe)

L'article No 64 du «Zakonik», du Code des Lois d'Étienne Duchan (1349 et 1354), stipule «*Que la filandrière restée veuve soit libre tout comme le prêtre*». Cette disposition, l'unique du Zakonik concernant une femme et même en rapport avec un métier, pose des questions d'ordre économique et social, d'autant plus qu'elle émane d'un texte juridique de grande importance (p. 147sq.).

L'auteur place le cas de la filandrière dans son contexte socio-économique. La Serbie a connu à cette époque un grand essor économique, dû essentiellement à l'exploitation des mines; les possibilités commerciales qui en découlent ont attiré l'intérêt des villes marchandes étrangères. L'importation des produits miniers dans les marchés européens a été suivie par celle d'autres produits serbes, parmi lesquels étaient les tissus. Dans ces conditions la disposition sur la finandrière veuve acquiert une importance particulière (p. 149-150). L'étude du statut de la femme, et surtout de la veuve, à Byzance et en Europe occidentale au moyen âge tardif contribuerait à mieux interpréter le cas de la filandrière et à scruter les éventuelles influences que d'autres sociétés et systèmes économiques ont exercé sur ce point en Serbie.

À **Byzance**, au cours de son histoire millénaire, le statut de la femme a évolué, en particulier depuis la fin du XIe siècle —grand tournant dans l'histoire de Byzance— et à l'époque des Paléologues, en raison de grands changements politiques et de nouvelles conditions économiques. Les femmes de l'aristocratie, propriétaires de grands domaines, ont eu une importante activité économique; elles géraient personnellement leur fortune et participaient à des entreprises commerciales. Les femmes de la classe moyenne et inférieure pouvaient exercer divers métiers, en particulier ceux concernant la nourriture et l'habillement (p. 150-154, 158-159). Mais le métier le plus fréquent concernait le tissage et les travaux adjacents, occupation traditionnelle des femmes dans toutes les époques et sociétés, laquelle selon les circonstances a évolué en métier — un métier même bien organisé (p. 154-157). La femme pouvait encore devenir médecin (ιατροίνα, ιάτρανα), un métier bien respecté, qui lui attribuait certains droits exceptionnels (p. 157-158). Quant aux

veuves, aristocrates, bourgeois ou paysannes, elles se voyaient avoir, après la mort de leur mari, des droits et des responsabilités économiques augmentées: la veuve mère de famille, à part ses activités commerciales, avait le droit de gérer sa propre fortune et celle de ses enfants. La paysanne veuve était légalement considérée comme chef de famille (contrairement à la femme mariée qui ne figurait jamais en tête d'un ménage) et avait de droits et d'obligations reconnus par le fisc (p. 159-162). En somme, à Byzance au moyen âge tardif, la femme, malgré les différences entre classes sociales, entre centre et périphérie, entre ville et campagne, avait la possibilité d'exercer divers métiers et de prendre part actif à la production et à l'économie de l'Empire. Cependant, elle n'avait pas de perspective de promotion sociale basée sur sa profession et ne pouvait pas assumer une fonction publique ni devenir juge ou banquier (p. 162).

En **Occident**, à partir du XIe-XIIe s., la croissance démographique, les progrès techniques, le grand développement du commerce et l'essor des villes, ainsi que les guerres sans répit qui ont réduit l'activité des hommes, ont influencé le statut de la femme. Dans les villes, les femmes exerçaient divers métiers, faisaient du commerce, entretenaient des boutiques - ateliers de tissage dans la plupart des cas; les conditions de leur travail étaient bien précisées par les autorités de la ville. Quant aux veuves, elles avaient acquis certains droits qu'elles n'avaient pas du vivant de leur mari; dans certaines villes existaient même des lois déterminant le «droit de la veuve». La participation de la femme, mariée ou veuve, à l'artisanat et au commerce lui donnait le droit de «citoyen» (cives). À l'époque en question les habitants des villes jouissaient d'un statut d'hommes libres, le travail et les activités économiques aussi bien des hommes que des femmes étaient régis par des règles précises. Car l'essor rapide des sociétés urbaines ont suscité de façon urgente des problèmes d'organisation et ont nécessité la formation des cadres institutionnels et la réglementation des activités économiques (p. 162-166).

En **Serbie**, à la suite du développement économique du pays et de la présence des colons et des marchands étrangers, certaines villes se sont évoluées en unités économiques indépendantes de la grande propriété et jouissaient d'un statut privilégié. Ses habitants (que le Code appelle gratsanin = citoyens), serbes et étrangers, marchands, artisans, ouvriers et paysans, étaient des personnes libres. C'est dans le cadre du statut des villes que l'on doit placer la filandrière veuve. Le Zakonik compare sa liberté à celle du prêtre, probablement pour déterminer les conditions de cette liberté. Les dispositions du même texte juridique sur le prêtre nous amènent à penser que la filandrière, après la mort de son mari, avait le droit de posséder une petite fortune (p. ex. la boutique héritée de son mari), que personne ne pouvait la chasser de son travail et que celle-ci ne pouvait pas quitter le lieu où elle vivait et travaillait (p. 166-171).

En conclusion, nous constatons que les sociétés médiévales avaient la possibilité

d'évoluer en raison des exigences du temps. À cette évolution le XIe s., aussi bien à Byzance qu'en Occident, constitue une étape décisive, qui marque le début de grands changements économiques et sociaux. À Byzance, qui avait une longue tradition historique, ces changements se sont effectués à cette époque avec un rythme accéléré mais sans secousse. En Occident, les changements étaient plus profonds: ils ont transformé la structure des sociétés urbaines et ont créé de nouveaux facteurs économiques; ces changements ont entre autres conditionné la place de la femme. En Serbie, les activités des femmes étaient bien limitées, en comparaison avec celles à Byzance et en Occident; en Serbie on n'atteste ni la grande variété de métiers que les femmes pouvaient exercer à Byzance ni l'organisation institutionnelle des villes occidentales (p. 171).

MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU